

ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKUNUN GELİŞİMİ VE TÜRKİYE'DEKİ ATIK YÖNETİMİ DÜZENLEMELERİ VE TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ MEVZUATINA UYUM SÜRECİ

Özer Özçelik

Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, ozer.ozcelik@dpu.edu.tr

Aysin Barut

Bilim Uzmanı, aysinbarut@windowslive.com

ÖZ

Avrupa Birliği'nde çevre politikalarının varlığı, artan sanayileşme ile birlikte doğal kaynakların yoğun kullanımı ve çevreye olan olumsuz etkilerinin sonucunda 1970'li yılların sonlarına doğru hissedilmeye başlanmıştır. Çevre sorununun küresel bir sorun olması, birliğin çevre konusunda ortak bir politika geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, üye ülkelerde uygulanan farklı çevre politikalarının ürün maliyetlerine ve kalite standartlarına yansımaları, üye ülkelerin çevre kirliliğini önlemede yapmış olduğu yatırımların maliyetlere farklı yansımalarının rekabeti ve malların serbest dolaşımını olumsuz etkilemesi ve ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda serbest rekabet ve dolaşımın sağlanabilmesi için ortak bir çevre politikası oluşturulması gerekmektedir. Bu çalışmada çevrenin önemini vurgulayan, çevre sorununun uluslararası düzleme taşıyan ve çevre hukukunun gelişmesine önemli katkılarda bulunan konferanslar ve yayınladıkları bildiriler incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Çevre Hukuku, Atık Yönetimi, Avrupa Birliği

Bilgilendirme: Bu çalışma Aysin Barut tarafından Dumlupınar Üniversitesi SBE İktisat ABD'da hazırlanan "Katı Atık Toplama Ve Taşımanın Maliyet ve Mekânsal Analizi: Kütahya İli Örneği" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Aynı zamanda International Congress on Afro - Eurasian Research III, İstanbul'da sunulmuş bildirinin tam metin halidir.

DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL LAW AND WASTE MANAGEMENT REGULATIONS IN TURKEY AND HARMONIZATION PROCESS OF TURKEY'S EUROPEAN UNION ACQUIS

ABSTRACT

The existence of environmental policies in the European Union began to be felt towards the end of 1970s, as a result of increasing industrialization, intensive use of natural resources and negative environmental impacts. The fact that the environmental problem is a global problem has been paved the way for union to develop a common policy on the environment. In addition, the reflection on product costs and quality standards of different environmental policies implemented in member countries, the negative effect on competition and circulation of goods on different reflections of the investments made by member countries to prevent pollution in the surrounding countries and for free competition and circulation in economic, social and political sense needs to be established a common environmental policy. In this study, conferences and published reports that emphasize the significance of the environment and which contribute to the transport of the environmental problem to the international platform and make substantive contributions to the development of environmental law will be examined.

Keywords: Environmental Law, Waste Management, European Union

***Acknowledgement:** This study is derived from the master thesis titled "The Cost and Spatial Analysis of Solid Waste Collection and Transport: The Case of Kütahya Province" prepared by Ayşın Barut at Dumlupınar University SSI. Also, the full text of the article was presented at the International Congress on Afro - Eurasian Research III, Istanbul.*

ÇEVRE HUKUKUNUN GELİŞMESİNDE ROLÜ OLAN KONFERANSLAR

Avrupa Birliği'nin çok eskiye dayanan çevre politikaları yoktur. Birliğin kurucu antlaşması olan Roma Antlaşması'nda doğrudan çevreyle ilgili bir hükme yer verilmemiştir. 1960'lı yıllara gelindiğinde ekonomik büyümenin çevreye verdiği zararın boyutları anlaşılmış ekonomik büyümenin iyi bir çevreyle oluşabileceği algısı oluşmuştur. Avrupa Birliği'nin yönetsel politikalarında çevreye yer vermesi 1972 yılında Stockholm Konferansı'ndan sonra gerçekleşmiştir (Yıldırım ve Budak, 2005:3-4). Konferansta çevre ile ilgili bir eylem planı oluşturulması çağrısında bulunulmuş, AB bu çağrıya kayıtsız kalmayarak Birinci ve İkinci Çevre Eylem Programlarını hazırlamıştır. Bu programlar, AB çevre politikalarının temelini oluşturmuştur (Kılıç, 2001:142). Çevre sorunlarına ilk kez farklı ve bağımsız bir bölümde 1987 yılında Avrupa Tek Senedi'nde yer verilmiştir. Bu antlaşma ile kurucu antlaşmanın 25. Madde'sine değişiklik getirilmiş ve çevre için VII. başlık eklenerek çevre konusuna ayrı bir başlık getirilmesi öngörülmüştür. 130r, 130s ve 130t maddelerinden oluşan VII. başlıkta çevrenin korunması ve iyileştirilmesinden bahsedilmiştir. Avrupa Tek Senedi'nde yer alan çevreyle ilgili diğer önemli bir hüküm ise 100A maddesinde yer almaktadır. Bu maddeye göre; Birlik, çevreyle ilgili ortak pazara varma amacına yönelik kararları oybirliği yerine oyçokluğu ile alabilecektir (Duru, 2007: 3). Roma Antlaşması'nda değişiklik yapan Maastricht Antlaşması'nda ilk kez çevreye ilişkin bir madde temel amaçlar arasında yer almıştır. Ayrıca bu antlaşma ile birlikte ilk kez AB çevre politikalarında sürdürülebilirlik kavramına yer verilmiştir. 1997 yılında imzalanan Amsterdam Antlaşması kurucu antlaşmayı değiştirmiştir. Ortak çevre politikaları bu antlaşmadan sonra sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı ile belirlenmiştir. 2001 yılında imzalanan Nice Antlaşması ise Amsterdam Antlaşması'nın devamı niteliğinde olmuştur. Birliğin çevre politikasına su kaynaklarına ilişkin bir ekleme yapılmıştır (Duru, 2007:3-4).

Çevre hukukunun gelişmesine katkısı olan önemli kurumlardan biri de Birleşmiş Milletler (BM)'dir. Çevre sorunlarını uluslararası düzeye taşımış ve iyi bir çevrenin ortaklaşa bir tutumla elde edilebileceğini savunmuştur. BM çevre sorunları konusunda devletlerarası yardımlaşma ve işbirliğinin temelini oluşturan Stockholm ve Rio Konferansları'nın gerçekleştirilmesini sağlamıştır. BM'nin kendi içinde çevreyle ilgilenen farklı uzmanlık birimleri vardır. Bu birimlerden UNESCO (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü), kültür ve doğal kaynakların korunmasında önemli çalışmalar gerçekleştirmiş; UNEP (Birleşmiş Milletler Çevre Programı) ise Stockholm Konferansı'ndan sonra hayata geçmiş ve çevre sorunlarının çözümlenmesinde bölgesel düzlemde uluslararası işbirliğinin arttırılmasına yönelik çalışmalar yapmıştır. Çevre sorunlarını küresel bir boyuta taşıyan OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü), çevrenin bütüncül niteliğinin altını çizmiştir. Ekonomik büyümenin iyi bir çevreyle gerçekleşebileceğini, önleyici politikalarla çevre sorunlarının azaltılabileceğini savunan çevre politikaları oluşturmuştur (Kılıç, 2001:143-144).

Çevrenin önemini vurgulayan, çevre sorununu uluslararası düzleme taşıyan ve

çevre hukukunun gelişmesine önemli katkılarda bulunan konferanslar ve yayınladıkları bildiriler şunlardır:

Stockholm Bildirgesi

1972'de düzenlenen Stockholm Konferansı uluslararası çevre hukukunun gelişmesinde ve çevrenin hukuki açıdan korunmasında kilometre taşıdır. İlk kez çevre sorunları uluslararası bir düzlemde yer almıştır (Özdek, 1993:3). Ayrıca bu konferansta çevre olgusu, ekonomik kalkınma ve sosyal boyutlarla ele alınmıştır. Koruma altına alınmış kaliteli bir çevre ile ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği ve insanların daha iyi yaşam sürdürebileceği savunulmuştur (Şen, 1994:67). Konferansta çevrenin korunması ve iyileştirilmesi için uluslararası ihtiyaçlar doğrultusunda, insanlara yol gösterecek prensiplerden söz edilmiştir. Bu prensipler, genel çerçevede 26 maddeden oluşmuştur (UN, 1972:4-5).

Tokyo Bildirgesi

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu, Birleşmiş Milletler Kurulu Tarafından bağımsız bir organ olarak 1984 yılında kurulmuştur. Kurulma amacı genel çerçevede şunlardır (World Commision on Environment and Development: 1987:2):

- ❖ Çevre ve kalkınmanın önemli sorunlarını yeniden düzenleyerek problemler için yenilikçi, gerçekçi ve somut eylem önerilerini düzenleyerek sorunlarla başa çıkmak,
- ❖ Çevre ve kalkınma üzerine uluslararası dayanışmayı güçlendirmek ve ihtiyaç duyulan değişiklikler doğrultusunda etkili politikalar uygulanarak ya da var olan modeller iyileştirilerek uluslararası işbirliğinin yeni biçimlerini desteklemek,
- ❖ Bireylere; gönüllü organizasyonlara, işletmelere, kuruluşlara ve hükümetlere sürdürülebilir kalkınmanın amacını anlatmak ve bu amaca bağlılıklarını arttırmaktır.

27 Şubat 1987 tarihinde Japonya'da yapılan Tokyo Konferansı'nda sunulan bildiri ile adil ve güvenli bir gelecek kurma konusunda öneriler sunulmuştur. Bu amaçla uluslararası işbirliği sağlanarak sürdürülebilir kalkınmanın ülkelere bağlı olduğu vurgulanmıştır. Sürdürülebilir kalkınmayı; günümüz ihtiyaçlarını belirleyerek, gelecek nesillerin yeteneklerinden ödün vermeden ihtiyaçlarının karşılanması olarak tanımlamışlardır (World Commisssion on Environment and Development:1-4).

Rio Bildirgesi

Birleşmiş Milletler ve Kalkınma Konferansı 1992 yılında Rio'da toplanmıştır. Konferansta 1972 yılında Stockholm'de kabul edilen Birleşmiş Milletler İnsan Çevre Konferansı'nda sunulan maddelerin devamı niteliğinde ilkeler belirlenmiştir. Yeni ve adil küresel bir ortaklık kurulması için devletler, topluma anahtar sektörler ve yeni işbirliği düzeyleri yaratmalıdır. Toplular ve insanlar çıkarları doğrultusunda küresel çevre ve kalkınma sistemini koruyan, uluslararası antlaşmalar yaparak dünyanın birbirinden ayrılmayan ve bir bütün olan doğasını koruma bilinciyle ilkeler oluşturmuşlardır (UN, 1992:1-5).

TÜRKİYE’NİN KATI ATIK YÖNETİMİ SORUNLARI VE ÇEVRE HUKUKUNUN GELİŞİMİ

Katı atık yönetimi, teknolojik gelişmeler ve sanayileşme ile aynı hızla artan kentleşme ve nüfus gibi unsurların çevreye verdiği zararlar nedeniyle giderek önemli bir sorun haline gelmiştir. Sürdürülebilir kalkınma için sürdürülebilir atık yönetiminin uygulanması bir zorunluluk olmaktadır (Sayıştay, 2007:9).

Türkiye’de katı atık yönetimi ile ilgili yasal düzenlemeler 1930 yılında yürürlüğe giren 1580 sayılı Belediye Kanunu ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile başlamıştır. Bu kanunlar atıkların, toplanması depolanması ile çevre ve insan sağlığının korunmasına ilişkin düzenlemeleri kapsamaktadır. 1930’lu yıllardan sonra yasal düzenlemelerde atık yönetimine ilişkin doğrudan, çevre ve insan sağlığı konuları açısından ise dolaylı hükümler yer almıştır (Sayıştay, 2007:9). 1982 Anayasası’nda çevrenin korunmasına yönelik hedefler konmuştur. Anayasanın Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler bölümünde yer alan 56. maddesinde, insanların, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkına sahip olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca çevreyi geliştirmek ve çevreyi korumak devletin ve vatandaşların görevidir hükümlerine yer verilmiştir (T.C. 1982 Anayasası, 56.md.). 11.08.1983 tarih ve 2872 sayılı Çevre Kanunu ile çevrenin korunması ile ilgili ilkeler ve kurallar, yetkili ve sorumlu kurum ve kuruluşlar belirlenmiştir. 26.09.2004 tarih ve 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu ve 30.03.2005 tarih ve 5326 sayılı Kabahatler Kanunu ile çevre kirliliğine yol açabilecek tüm atık uygulamaları için cezai uygulamalar belirlenmiştir. Katı atıklarla ilgili doğrudan ilk yönetmelik 1991 yılında Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği ile birlikte katı atıkların kontrolünün genel çerçevesi ortaya konmuştur (Sayıştay, 2007:12). 1993 yılında Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir. Yönetmelikte hastanelerden ve sağlık kurumlarından çıkan tıbbi atıkların oluşumundan bertarafına kadar yönetmelikler içermektedir (Neyim, 2009:3). 1995 yılında Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği yürürlüğe girmiş 2005 yılında AB Müktesebatı ile uyumlaştırılarak yeniden düzenlenmiştir (Sayıştay, 2007:12-13). 1997 yılında yayınlanan Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliğinde ÇED raporu hazırlanacak tesisler listesine katı atık tesisleri de alınmıştır (Neyim, 2009:4).

Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği

Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği 1991 yılında yürürlüğe girmiştir. Yönetmelikte; 1991, 1992, 1994, 1998, 1999, 2000, 2002 ve 2005 yıllarında pek çok değişiklik yapılmıştır. Değişiklikler daha çok teknik ve stratejik konular kapsamındadır. Yönetmeliğin amacı, her türlü atık veya artığın çevreye zarar vermeyecek şekilde taşınması, depolanması ve bertaraf edilmesi gerektiğini kapsamaktadır. Ayrıca çevreye zarar verebilecek tüketim maddelerinin yönetimi, çevre kirliliği ve bozulmalarına sebep olmayacak politika ve programlarla uygulanmalıdır. Yönetmelik, evsel ve evsel nitelikli sanayi ve ticaret atıklarının toplanması, taşınması, geri kazanılması, değerlendirilmesi, bertaraf edilmesi ve zararsız hale getirilmesine ilişkin esasları kapsamaktadır. Üretim, Bertaraf Etme ve Özendirmeye İlişkin Esaslar bölümünde yer alan 4. maddede, katı atık üretim aşamasında uyulacak esaslar belirlenmiştir. Bu esaslara göre katı atık üreten kişi ve kuruluşlar en az atık üreten teknolojileri kullanmalıdır. Mevcut üretimdeki katı atık miktarını azaltmakla beraber katı atıkların değerlendirilmesi ve geri kazanımı gibi süreçlere katılmakla sorumlu tutulmuştur. Aynı bölümde yer alan 5. maddede ise bertaraf aşamasında uyulması gereken esaslar yer almaktadır. Katı atık

bertaraf tesislerinde faaliyetlerin planlanmasında ve işletilmesinde çevreye, doğal kaynaklara ve insan sağlığına zarar vermeyecek önlemler alınmalıdır. Yönetmeliğin 4. bölümünde katı atıkların kaynağında ayrı toplanması ve taşınmasına ait esaslar yer almaktadır. Katı atıkların çevrenin olumsuz yönde etkilenmesine sebep olacak yerlere dökülmesi yasaktır. Katı atıkların taşınmasında evsel nitelikli atıklar çevreyi kirletmeyecek özel kaplarda taşınmalıdır. Yönetmeliğin diğer bölümlerinde katı atıkların depolanması, katı atık tesisli seçimi ve bertaraf yöntemlerinden bahsedilmiştir (Resmi Gazete, 2005a).

Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği

Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin amacı; tıbbi atıkların oluşumundan bertarafına kadar çevre ve insan sağlığına verilebilecek zararların önlenmesine, çevre ve sağlığına zarar vermeden kaynağından ayrı toplanması, taşınması, geçici depolanması ve bertaraf işlemlerine yönelik belirlenen politikalara uyulmasına ilişkin esaslar düzenlenmektedir. Genel İlkeler, Görev, Yetki ve Yükümlülükler bölümünde yer alan 5. maddede tıbbi atıkların yöntemine ilişkin ilkeler belirlenmiştir. Bun ilkelere göre tıbbi atıkların çevre ve insan sağlığına doğrudan ya da dolaylı yoldan zarar vermesi yasaktır. Tıbbi, tehlikeli ve evsel atıkların oluşumu en aza indirilmesi esastır. Tıbbi atıkların diğer atıklardan ayrı "DİKKAT TIBBİ ATIK" ibareli kırmızı renkli torbalarda toplanması, biriktirilmesi taşınması ve bertarafı gerekmektedir. Tıbbi atıkların çevreye zararlardan tıbbi atık üreticileri, taşıyıcıları ve bertarafçıları sorumludur. Tıbbi atıkların bertaraf yöntemi olarak yakma işlemi esas alınmıştır. Tıbbi atıkların yakılarak bertaraf edilmesinde Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği'nin yakma ile ilgili maddelerinde belirtilen esaslara uyulması gerekmektedir (Resmi Gazete, 2005b).

Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği

Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği 1993 yılında yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin amacı; tehlikeli atıkların üretiminden nihai bertarafına kadar olan süreçte çevre ve insan sağlığına zarar verilebilecek ortamlarda bulunmasının önlenmesini gerektirir. Tehlikeli atıkların üretim kaynağında en aza indirilmesi, üretimi kaçınılmazsa üretildiği yere en yakın mesafede bertaraf edilmesi ve üretiminin ve taşınmasının kontrolünün sağlanması esastır. İthalatının yasaklanması ve ihracatının da kontrol altında olması gerekmektedir. Bertaraf tesislerinin çevreye uyumlu olmasına yönelik politika ve programların esaslarını kapsamaktadır (Resmi Gazete, 2005c).

Atık Yönetimi Genel Esaslarına İlişkin Yönetmelik

Atık Yönetimi Genel Esaslarına İlişkin Yönetmelik, 05.07.2008 tarihinde 26927 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin amacı, atıkların oluşumundan itibaren bertarafına kadar süren işlemler sonucunda çevre ve insan sağlığına zarar vermeden yöntemlerin gerçekleştirilmesine ilişkin esasların belirlenmesidir. Bu esaslara göre; atık üretimini ve atığın çevre ve insan sağlığına verdiği zararları azaltmak için doğal kaynakların kullanımını azaltarak temiz teknoloji geliştirilmeli ve kullanılmalıdır. Üretim, kullanım ve bertaraf aşamalarında çevreye vermeyecek ürünler kullanılmalı ve geri kazanım işlemi sonucunda ortaya çıkan atıkların bertarafı için uygun teknikler geliştirilmelidir. Atık üretiminin azaltılması esas alınmış fakat atık üretiminin kaçınılmaz olduğu durumlarda atıkların, geri kazanılmalı ve enerjiye dönüştürülmelidir. Atıkların

oluşumundan bertarafına kadar olan süreçte çevre ve insan sağlığına zarar vermeyecek yöntemler geliştirilmelidir. Farklı türdeki atıklar kaynağında ayrı toplanmalıdır. Atıkların çevreye verdiği zararlardan atığın sahibi sorumlu tutulmuştur (Resmi Gazete, 2008).

Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği

Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği, 1983 tarihli ve 2872 sayılı Çevre Kanununun 10. maddesine dayanarak ilgili hükümler yeniden düzenlenerek yeni bir yönetmelikle 2003 yılında yürürlüğe girmiştir. Yönetmeliğin amacı, gerçekleştirilmesi planlanan projelerin, çevre üzerinde olabilecek olumlu ve olumsuz etkilerin belirlenmesinde, olumsuz etkilerin önlenmesi ya da çevreye verilebilecek zararın en aza indirilmesi için alınacak önlemlerin, seçilen yer ile kullanılan teknolojiler için alternatiflerin belirlenmesinde çevresel etki değerlendirmesi süresinde uyulması gereken esasları düzenlemektir (Resmi Gazete, 2003).

BEŞ YILLIK KALKINMA PLANLARI VE ÇEVRE POLİTİKASI

Dünyadaki küreselleşme sürecine bağlı olarak gelişen ve değişen dinamiklerin etkisiyle insanların içinde yaşadıkları çevrenin korunması ve sürdürülebilirliğin sağlanması düşüncesi giderek yaygın bir hale gelmiştir. Bu durum ülkelerin çevre konusunda ulusal politikalar geliştirmesi gereği düşüncesiyle ilk defa 1972 yılında düzenlenen ve AB çevre politikalarının oluşmasına zemin hazırlayan Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı ile ortaya çıkmıştır. Türkiye’de 2. Dünya Savaşı’ndan sonra nüfus ve kentleşme oranlarının ivme kazanmasıyla birlikte artan talepleri karşılayabilmek için planlı döneme geçiş yapılmıştır. 1961 Anayasası ile kalkınma ve sanayileşme politikaları bir plana bağlanmıştır. 1962 yılından itibaren Devlet Planlama Teşkilatı tarafından beş yılda bir hazırlanan kalkınma planları yürürlüğe konmuştur. Planlı döneme geçişle birlikte modern tarımda artan makineleşme, plansız kentleşme ile verimli tarım toprakların giderek kaybedilmesi ve ekosistemin bozulmaya başlaması Türkiye’nin içinde bulunduğu değişimin olumsuz etkilerini çevre üzerinde görmüştür (Tekeli, 2002:17).

1963-1967 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda ve 1968-1972 yıllarını içeren İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda çevreye ilişkin özel hükümlere yer verilmemiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda ‘Sosyal Kalkınma ve Gelişme’ ile ‘Tarım ve Endüstriyel Üretim’ bölümlerinde dolaylı bir şekilde çevre konusuna değinilmiştir. İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda ise kentleşme ve konut sorunlarına sağlık politikalarına kentleşme stratejileri belirlenmiş ancak çevre konusunda yer verilmemiştir (Altunbaş, 2004:111). Planlı dönemde ilk iki planda çevre olgusundan yalnızca çevre sağlığı hususunda bahsedilmiştir (Keleş ve Hamamcı, 2002:324).

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977 yıllarını kapsamaktadır. Planda ilk kez çevreyle ilgili ayrı bir bölüme yer verilmiştir. Türkiye’nin su, hava ve kıyı hususundaki çevre sorunlarından bahsedilmiştir ve bu sorunların bölünmez bir bütün olarak planlama sistemi içinde incelenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Aynı zamanda ülkeyi sanayileşme sürecinde kalkınma hedeflerinden caydıracak bir yükümlülüğü kabul etmemek koşuluyla çevreye ilgi gösterileceği belirtilmektedir (Keleş ve Hamamcı, 2002:324). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda çevre konusu ile ilgili belirlenen ilkeler ve alınan

tedbirler şunlardır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1972,866-867):

- ❖ Çevre ve insan ilişkilerini rasyonel bir denge içinde devam ettirebilmek toplum yapısı, sosyal ve ekonomik kalkınmayla doğrudan ilişkilidir.
- ❖ Çevreyle ilgili olarak Türkiye'yi sanayileşerek kalkınma hedefinden saptıracak, uluslararası düzeyde ve yasal düzenlemelerde sürdürülecek çalışmalarda hiçbir yükümlülük kabul edilmeyecektir.
- ❖ Türkiye'de sanayileşmenin ivme kazanmasının çevreye üzerine uzun dönemdeki olası olumsuz etkileri öngörülerek gelişmiş ülkelerin çalışmaları önemle izlenecektir. Özellikle dış ticaret malları ve deniz kaynaklarının kirlenmesiyle ilgili gelişmeler yakından takip edilecek ve değerlendirilecektir.
- ❖ Devlet Planlama Teşkilatı, çevre sorunları konusunda ilgili bakanlık ve kuruluşlar arasında koordinasyon sağlamalı ve ulusal düzeyde görev dağılımı revize edilmelidir.
- ❖ Çevre konusunda bugüne kadar çıkarılmış olan tüm yasalar incelenecek ve ilk dört madde ışığında gerekli düzenlemeler yapılacaktır.
- ❖ Çevrenin korunması ve geliştirilmesi konusunda kamu kuruluşlarının yanı sıra toplumun da bilinçlendirilmesi için çevre eğitimi bir araç olarak kullanılacaktır.

İkinci madde doğrultusunda planın negatif bir yaklaşım içerdiği ve bunun nedeninin 1972 yılında Stockholm Konferansı'nda ele alınan, az gelişmiş ülkelerde öncelikli olarak ekonomik kalkınmanın benimsendiği, planın bütüncül bir çevre yaklaşımını yansıtmadığı söylenebilir (Turan ve Güler, 2013:958).

1978 yılında çevre politikalarının geliştirilmesi ve uygulanması için Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı kurulmuştur (Erim, 2000:186).

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı

1979-1983 yıllarını kapsayan bu planda, önleyici çevre politikaları benimsenmiştir. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan farkı önleyici ve onarımcı nitelikte olmasıdır. Dördüncü Planın temel ilkesi, çevre sorunlarının toplum yapısındaki değişikliklerle ve küreselleşme süreciyle eş güdümlü olarak ele alınması gerektiği olmuştur. Doğanın ve doğal kaynakların korunması ve kullanımında rasyonel bir tutumla uzun vadede kalıcı çevre sorunlarıyla karşılaşılacağı belirtilmiştir. Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda önemle üzerinde durulan ilkeler şunlardır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1979:295):

- ❖ Mevcut çevre sorunlarını giderici yaklaşımlar bölgesel nitelikte olmalıdır. Bölgenin sosyo-ekonomik ve çevreyle ilgili özellikleri dikkate alınarak uygun çözümler bulunmalıdır. İnsan sağlığı için tehlike yaratan bölgelerde sorun giderici çevre politikalarına öncelik verilmelidir.
- ❖ Ankara ilinin hava kirliliği ile Haliç ve İzmir Körfezlerinin kirliliği çözümü için uygun projelere hazırlanarak çalışmalar etkin kılınacaktır.
- ❖ Arazi kullanım alanları olmayan bölgelerin çevreyle ilgili özellikleri ve çevre koruma önlemleri dikkate alınacaktır.

- ❖ Yerel çevre politikası kararlarının alınması ve uygulanmasında gerekli bilgi birikimi sağlanarak yerel yönetim ve merkezi yönetimle iletişim ağı kurulacak, kararların alınması ve uygulanmasında yerel yönetimlerin etkin olması sağlanacaktır.
- ❖ Çevre sorunları konusunda çalışan gönüllü kuruluş, vakıf ve derneklerin plan doğrultusundaki faaliyetleri desteklenecek ve teşvik edilecektir.
- ❖ Tarihi dokunun ve önemli savaş alanlarının, kırsal ve kentsel bölgelerdeki dinlenme yerlerinin saptanması, korunması ve turizme kazandırılması için çalışmalar yapılacaktır.
- ❖ Büyük şehirlerde yeşil alanlar ve parklar çoğaltılacak ve halka açık bir kullanım haline getirilecektir.
- ❖ Uluslararası düzeyde çevre boyutundaki yasalar, bilimsel ve teknolojik gelişmeler yakından izlenecek, ulusal konularda etkin bir tutum izlenecektir.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

1985-1989 yıllarını kapsayan Beşinci Planında, sürdürülebilir gelişme kavramının ilk kez tanımlandığı Ortak Geleceğimiz adlı raporun etkisiyle çevre konusundaki temel yaklaşımı sadece mevcut kirliliğin engellenmesi değil, doğal kaynakların gelecek kuşakların da en iyi şekilde yararlanabileceği biçimde muhafaza edilmesi gerektiği belirlenmiştir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın 4. bölümü olan "Sosyal Hedef ve Politikalar" başlığı altında çevre politikası ilkeleri belirlenmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1984:171):

- ❖ Türkiye kentleşme, erozyon ve doğal afetlerin bir sonucu olan çevre kirlenmeleri ile sanayileşmenin ivme kazanması ve tarımda modernleşmenin beraberinde getirdiği çevre sorunlarıyla karşı karşıyadır.
- ❖ Doğal kaynakların kullanımı ve gelecek nesillere aktarımı için mevcut kaynaklar en iyi şekilde muhafaza edilmeli ve geliştirilmelidir.
- ❖ Arazi kullanımı ve yatırım kararlarında olası çevre sorunları henüz planlama aşamasında öngörülecek ve ilgili mevzuata uygun tedbirler alınması sağlanacaktır.
- ❖ Marmara Denizi, Haliç, İzmir ve İzmit Körfezleri gibi su kirlenmesinin aşırı boyutlara ulaştığı yerlerdeki sanayilerin tasfiye işlemlerinde gerekli tedbirler alınacaktır.
- ❖ Yatırımların, projelendirme, izin alma, değerlendirme ve üretim aşamalarında çevre olgusu ön planda tutularak yatırımlar değerlendirilecek ve sanayi atıkları denetlenecektir.
- ❖ İçme ve kullanma sularında insan sağlığının gerektirdiği şartların yerine getirilmesi sağlanacak su kaynaklarının farklı kullanım amaçları göz önünde bulundurularak alıcı ortam ve atık standardı düzenlenecektir.
- ❖ Başta Ankara olmak üzere hava kirliliğinin sağlık yönünden ciddi boyutlara ulaştığı şehirlerde acil önlemler alınacak ve bu amaçla hava kirliliği kontrol ağı geliştirilecek.
- ❖ Çevre alanında sürdürülmesi gerekli Ar-Ge çalışmalarına öncelik tanınarak üniversite ve kuruluşlar desteklenecektir.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Başbakanlık Çevre Örgütü kaldırılarak Çevre Genel Müdürlüğü kurulmuştur. Çevre Kirliliğini Önleme Fonu Yönetmeliği ve Kıyı Kanunu Uygulama Yönetmeliği yürürlüğe girmiştir. 1986 yılında Özel Çevre Koruma Bölgeleri Kurumu Başkanlığı kurulmuştur (Arat, 2000:170).

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 1990-1994 yılları için hazırlanan Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, dönemin Millet Meclisi Genel Kurulunda 22 Haziran 1989 tarihinde onaylanmıştır. Beş yıllık kalkınma planlarında, çevre politikalarında sürdürülebilir kalkınma kavramına ilk kez altıncı planda yer verilmiştir. Bunun en önemli nedeni, kavramdan Ortak Geleceğimiz adlı raporda bahsedilmesi ve sürdürülebilir kalkınmanın küresel düzlemde yaygınlık kazanmasının Türkiye üzerindeki etkisidir. Bu raporda tanımlanan sürdürülebilir kalkınma kavramı ile Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın tam bir uyum içerisinde olduğu çevre hususundaki temel ilkesi, insan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmaya olanak tanınarak doğal kaynakların yönetimini sağlamaktır. Ayrıca gelecek nesillere insana yakışır doğal, fiziki ve sosyal bir çevre bırakmak olarak belirlenmiştir. Planın, Sosyal Hedef İlke ve Politikalar bölümünün dördüncü kısmının Çevre ve Yerleşme başlığı altında çevre sorunlarına yönelik geniş kapsamlı ilke ve politikalar yer verilmiştir. Bu ilke ve politikalar şunlardır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1989:312-313):

- ❖ Ekonomik politikalarda çevre boyutunu dikkate almak esastır. Bakanlıklar yetki alanları içindeki uygulamalarının çevre etkilerinin teşhisi, önlenmesi, bu amaçla politika geliştirilmesi ve uygulamasından sorumludur. Bunların koordinasyonu ise çevre işlerinden sorumlu kurumca sağlanacaktır.
- ❖ Muhtemel çevre bozulmaları öngörülerek gerekli tedbirler, kirlilik meydana gelmeden alınacaktır.
- ❖ Çevre standartları tespit edilirken uygulanabilir mevcut teknolojiler ve ülke şartları birlikte düşünülecek ve standartlar araştırmalarla dinamik bir şekilde belirlenecektir.
- ❖ Çevre bilinci yaygınlaştırılacak, tüm planlama aşamalarında çevre boyutu göz önünde tutulacaktır. İmar yasası, çevresel etkileşim boyutu göz önünde tutularak yeniden gözden geçirilecektir.
- ❖ Deniz ortamında çevre koruma politikaları, öncelikle insan sağlığı açısından önemli bölgeler başta olmak üzere, su ortamı olarak kullanılan bölgelerle su ürünleri açısından önemli bölgeleri kapsamına alacaktır.
- ❖ Kıyı şeridinin faydalı ve ekonomik kullanımını düzenlemek amacıyla ve sahil şeritlerinden yararlanmada öncelikli kamu yararını gözetilen bir master plan hazırlanacaktır.
- ❖ Kıta içi su kaynaklarının yönetiminde ve alıcı su ortamının düzenli olarak izlenmesinde kuruluşlar arasında koordinasyon sağlanacak ve havza boyutunda idare kavramı geliştirilecektir.
- ❖ Çevre ile ilgili verilerin tek bir merkezde toplanmasından ilgili kamu kuruluşları sorumlu olacaktır.
- ❖ Çevre denetim - izleme sistemi etkin kılınacak ve tek bir merkezden yönetilecektir.

- ❖ Arazi yapısına uygun olarak planlı ve arazilerin dengeli kullanımını sağlamak için toprak etüt ve haritalama işleri ulusal bir program dâhilinde ele alınacak; birinci, ikinci ve üçüncü sınıf tarım arazilerinin toprak, sanayi alt yapı, iskân ve turizm amacıyla kullanılması önlenecektir. Yol, su, elektrik, petrol, gaz ve boru hatlarının tarım dışı arazilerden geçirilmesine özen gösterilecektir.
- ❖ Yabani bitkilerin genetik kaynaklarının tahribini önleyici tedbirler geliştirilecektir.
- ❖ Hava kalitesiyle ilgili gezici ölçümler üniteleri ve örnek bir ölçümler ünitesi kurulacak, şehirlerde hava kalitesini etkileyen faktörler tespit edilerek izlenecek, parametreler ve alan sınırları belirlenecektir.
- ❖ Kimyasalların optimum kullanımının sağlanması ile çevreye olan zararları minimum düzeye indirilecektir.
- ❖ Çevreyi olumsuz etkileyen kimyasalların yarılanma ömrü ve dönüştükleri diğer kimyasallar açısından sistemli bir şekilde kontrol edilmeleri sağlanacaktır.
- ❖ Kimyasalların tanımlanması ve bildirimlerinin uluslararası alanda benimsenmiş olan prensiplere göre yapılması sağlanacaktır.
- ❖ Yabancı ülke atık ve artıklarının Türkiye'ye girmesi önlenerek, ülke içerisindeki atıkların zararsız hale getirilmesi esas alınacaktır.
- ❖ Şehirlerde çevre problemleri açısından risk değerlendirilmesi yapılarak acil durum planları hazırlanacaktır.
- ❖ Belediyelerin ortak katı atık bertaraf etme yerleri oluşturmaları desteklenecek, düzenli çöp depolama sahaları için yer seçimi ve işletme esasları belirlenecektir.
- ❖ Tıbbi atıklar, ev ve sanayi atıklarından ayrı olarak bertaraf edilecek, nükleer tıp bölümlerine sıvı atıklar için depolama tankları yapılacaktır.
- ❖ Sanayi kuruluşları, tatil köyleri ve sitelerin ortak arıtma tesisi kurmaları için gerekli düzenlemeler yapılacaktır.
- ❖ Arıtma konusundaki araştırmalar desteklenecek, özellikle biyoteknolojinin atık su arıtma işleminde uygulanmasına ve bu konuda araştırma yapılmasına önem verilecektir.
- ❖ Enerji üretimi, iletilmesi, dönüştürülmesi ve kullanılmasında çevre faktörünü göz önünde bulunduran ekonomik değerlendirmeler yapılacaktır.
- ❖ Enerji üretiminde çevre kirliliğini azaltmak için, mevcut ve yeni kurulacak tesislerin özelliklerine uygun teknoloji transferi ve Ar-Ge çalışmalarına ağırlık verilecektir.
- ❖ Yenilenebilir enerji kaynakları açısından mevcut potansiyelden yararlanmak için Ar-Ge programları oluşturulacaktır.
- ❖ Akışkan yatakta yakma teknolojisi Ar-Ge ve kullanım çalışmaları desteklenecektir.

- ❖ Petrol ürünlerinin kalitesinin iyileştirilmesi ile tüketimi esnasında ortaya çıkabilecek çevre kirliliğine karşı gerekli tedbirler alınacaktır.
- ❖ Nükleer tesisler ve iyonlaştırıcı radyasyonla çalışan tesislere yönelik mevzuat geliştirilecektir.
- ❖ Büyük hidroelektrik santrallerin çevreyle ilgili ve sosyo-ekonomik dengede oluşturduğu önemli değişikliklerin boyutları belirlenecek ve etkilerini azaltacak tedbirler geliştirilecektir.
- ❖ Avrupa Topluluğu çevre politikalarına uyum için başlatılan çalışmalar sürdürülecektir.

Sürdürülebilir kalkınma kavramının temel ilkesini oluşturan, çevre korumanın ekonomik kalkınma ve çevre arasındaki ilişkinin iyi kurulmasıyla gerçekleştirilebileceğine planın Temel Amaç ve Politikalar kısmında yer verilmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1989:3). Ayrıca bu ilke, Ekonomik Sektörde Gelişme Hedef ve Politikaları bölümünde ekonomik ve sosyal faaliyetlerinde yürütülmesinde, beşeri ve doğal kaynakların israfın önlenmesi ve çevrenin korunması esas alınmalıdır şeklinde vurgulanmıştır. Artık ve atıkların bertarafına yönelik yatırımlar teşvik edilecektir ifadesi ile desteklenmiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 1989:40).

Altıncı Beş yıllık Kalkınma Planı döneminde çevre politikalarıyla ilgili birçok uluslararası düzenleme ve sözleşme gerçekleştirilmiştir. 1990 yılında 3621 sayılı Kıyı Kanunu yürürlüğe girmiştir. Yine 1990 yılında Türkiye Ozon Tabakasının Korunması ile İlgili Viyana Sözleşmesi'ni imzalamış ve Montreal Protokolüne kabul edilmiştir. Denizlerin gemiler tarafından kirletilmesini önlemek için MAR-POL 73 Sözleşmesi ve 78 Protokolüne katılması bakanlar kurulunca kararlaştırılmıştır. Hükümetler arası İklim Değişikliği çalışmalarına katılım kararı alınmış, Çevre Eğitim Projesi, UNESCO'nun desteği ile başlatılmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından çevre verilerinin derlenmesi için çalışmalara başlanmıştır (Arat, 2000:171). 1991 yılında Çevre Bakanlığı kurulmuş ve Özel Çevre Koruma Müdürlükleri altı şehirde merkeze bağlı müdürlükler olarak yapılandırılmıştır. Türkiye, Rio Bildirgesi'nde bahsedilen Gündem 21'i imzalamıştır (Erim, 2000:179-180).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından hazırlanan yedinci plan 1996-2000 yıllarını kapsamaktadır. Planın hazırlık çalışmaları ve çevre konusundaki ilke ve politikalarının oluşturulmasında yol gösterici olması amacıyla 130 uzmanın 5 ayda hazırladığı Özel İhtisas Komisyonu Raporu 1994 yılında yayımlanmıştır. Raporun giriş kısmında, ekonomik sektörler ve politikalara çevre konusu dâhil edilerek ekonomik faaliyetleri sonucunda çevreye verilen zararı en aza indirilmesi gerekliliğinden bahsedilmiştir. Bu nedenle çevre politikalarında sürdürülebilir kalkınma ve kirlenmeden öder ilkeleriyle doğru orantılı hareket edilmeli ve çevresel kirlenmesi arıtmak için aktif yaklaşımlar uygulanmalıdır denmiştir. Çeşitli faaliyetler sonucunda çevre üzerinde oluşan negatif dışsallığın içselleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Çevresel Etki Değerlendirmesi uygulamasına ağırlık verilmesi ve çevre dostu üretim araçları ile teknolojileri kullanımı, atıkların minimizasyonu ve geri kazanımı için programlar geliştirmenin gerekli olduğu vurgulanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1994:4). Planın temel ilkesi, insan sağlığı ve doğal denge korunarak sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmaya olanak tanıyacak bir şekilde doğal kaynakları yönetmek, gelecek nesillere insana yakışır

doğal fiziki ve sosyal bir çevre bırakmaktır. Bu doğrultuda planın çevre konusuna yönelik politikaları şunlardır (Devlet Planlama Teşkilatı, 1996:190-193):

- ❖ Çevrenin korunması ekonomik, ticari, sosyal ve siyasi boyutlarla entegre bir yaklaşımla ele alınacaktır. Çevreyi korumaya yönelik önlemlerin uygulanmasında çevreyi kirletenlerden kaynaklanan haksız rekabeti önleyici düzenlemeler yapılacaktır.
- ❖ Çevre yönetiminde emret-yaptır yaklaşımı ile birlikte özendir-oluştur yaklaşımı esas alınacaktır.
- ❖ Uluslararası düzlemde küresel çevre kirliliğinin önlenmesiyle ilgili faaliyetlerde ortak sorumluluk farklı pay ilkesi esas alınacaktır.
- ❖ Ulusal Çevre Stratejisi hazırlanarak çevre yönetimi etkin kılınacak, Çevre Bakanlığı ile diğer ilgili bakanlıklar ve yerel yönetimlerin yetki ve sorumlulukları revize edilecektir. Mevcut mevzuattaki karmaşıklık ve boşluklar giderilecektir.
- ❖ Çevre ve kalkınma politikalarının uyumlaştırılması ilkesi ışığında çevrenin korunması ve sorunlarının çözümlenmesiyle ilgili kurum ve kuruluşlar arasında iş bölümü ve işbirliği yapılarak çevre denetim sistemi kurulacaktır. Bu bağlamda yerel yönetimler bünyesinde çevre birimleri oluşturulacaktır.
- ❖ Çevre sorunlarının sınırlar aşırı özelliği dikkate alınarak uluslararası anlaşmazlık yaratacak konularda uzmanlaşma sağlanacak ve konu ile ilgili kurum ve kuruluşlar arasında etkin bir bilgi ağı sağlanacaktır.
- ❖ Ulusal politikalar düzeyinde tanımlanan ve üzerinde uzlaşma sağlanan stratejiler, bölge ve çevreyle ilgili havza boyutuna indirgenecek, karar alma, izleme ve denetleme süreçlerinde yerel önceliklerin belirleyiciliği sağlanacaktır.
- ❖ Çevre izleme ve ölçüm altyapısı oluşturularak çevre envanterleri, istatistikleri, standartları, çevre dostu teknolojiler için Ar-Ge, veri ve bilgi erişim sistemleri geliştirilecektir. Çevre ve kalkınma göstergeleri hazırlanarak karar alma süreçlerine dâhil edilecektir.
- ❖ Ülke, bölge, konu ve sektörler bazında yapılacak olan çeşitli envanter ve araştırmaların çok boyutlu ve dinamik yaklaşımlarla gerçekleştirilmesi sağlanacaktır.
- ❖ Türkiye'nin gelişmiş ülke statüsüne geçebilmesi için, çevre konusunda uluslararası kuruluşların faaliyetlerini yakından izleyecek ve uygun politikalar geliştirecektir.
- ❖ Çevre sorunlarının çözümü için uygulanan politika ve kararlar uluslararası nitelikte ve AB normlarına uygun olmalıdır.
- ❖ Türkiye'nin yapmış olduğu çevre ile ilgili sözleşmelerden kaynaklanan taahhütler değerlendirilecek, çevre amaçlı ticaret tedbirlerinden ekonominin olumsuz yönde etkilenmemesi için ayrıntılı çalışmalar yapılacaktır.
- ❖ Çevre ve ticaret politika ile unsurlarının birbirine dâhil edilmesi için, çevre standartlarının uyum sağlanması, ekonomik araçların kullanılması

ve ticaretin serbestleştirilmesinin çevre üzerine etkisine dikkat edilecektir. Atık yönetimi, ticaret tedbirlerinin çevre için kullanılması, üretim ve süreç metotları ve teknoloji konusunda kapasitenin geliştirilmesi konularına önem verilecektir.

- ❖ Mevcut çevre finansman sistemi, çevrenin korunması, iyileştirilmesi ve geliştirilmesi amacına yönelik revize edilecektir. Genel Bütçe'den çevre yatırımlarına ayrılan pay arttırılacaktır. Çevre vergileri ve fonlarının kullanımı sağlanarak çevreyle ilgili fonlara çevrenin korunması ve gelişmesine katkı sağlayacak düzenlemeler yapılacaktır.
- ❖ Milli gelir hesaplamalarında çevrenin korunması ve geliştirilmesi boyutları özümsemesi çalışmalarına başlanacaktır.
- ❖ Uluslararası çevre finansmanı kaynaklarından yararlanmak için ulusal çevre ihtiyaçları doğrultusunda projeler hazırlanacak kaynak kullanımında otorite kurumların kapasiteleri arttırılacaktır.
- ❖ Çevre sorunlarının önlenmesi, çözülmesi ve geliştirilmesine yönelik çalışmalarda çevre ve kalkınma politikalarının uyumlaştırılması amacına yönelik ulusal bir uzlaşma gerekmektedir.
- ❖ Sürdürülebilir kalkınma hedefi doğrultusunda çevre bilinci oluşturmak için örgün ve yaygın eğitimde düzenlemeler yapılarak yaşam boyu eğitim ilkesi benimsenecek ve bilinçlendirme çalışmaları hedef kitlenin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenecektir.
- ❖ Erozyon ile mücadelede devletin alacağı tedbirler yanı sıra gönüllü kuruluşların faaliyetleri desteklenecektir.
- ❖ Çevre sorunlarına neden olmayacak tutum ve davranışlar özümsemekle topluma çevrenin korunması kaygısı egemen değer yargıları kazandırılacaktır.
- ❖ Çevre konusunda otorite olan kurum ve kuruluşların gerekli teknik donanım, altyapı ve nitelikli personel ihtiyaçlarının karşılanmasına önem verilerek kirlilikle mücadelede etkin kılınacaktır.
- ❖ Hukuksal düzlemde çevre ile kalkınmanın uyumlaştırılmasına yönelik olmayan yaklaşımlar terk edilecek ve gerekli düzenlemeler yapılacaktır.
- ❖ Çevre sorunlarının çözümünde etkili olan artıma tesislerinin yapımı ve işletilmesini teşvik etmek amacıyla dünya fiyatlarından enerji temin imkânları araştırılacaktır.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde diğer planlardan farklı olarak çevreyle ilgili bazı hukuksal düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelere Hukuksal ve Kurumsal Düzenlemeler bölümünde yer verilmiştir (Keleş ve Hamamcı, 2004:329).

Yedinci plan döneminde Avrupa Komisyonu, Avrupa Birliği'ne aday ülkelerin tam üyeliğe hazırlıklarını değerlendiren raporlar hazırlamaktadır. Türkiye'ye ilk kez 1998 yılında yayınlanan ilerleme raporunda, Türkiye'nin çevre konusunda yasal düzenlemelerin ve mevcut durumun istenilen durumda olmadığı belirtilmiştir (Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Katılım Sürecine İlişkin İlerleme Raporu, 1998: 32).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde, Türkiye'de Gündem 21 ile belirlenen ilkelerin uygulanabilmesi için Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP), Ulusal

Gündem 21 ve Yerel Gündem 21 adı altında uygulama araçları oluşturulmuştur.

Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı (UÇEP)

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Plan'ında yer alan çevre politikalarının gerçekleştirilmesi için Dünya Bankası'nın finansal desteği ve Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı ile Çevre Bakanlığı arasında 1998 yılında imzalanan UÇEP, dört ana bölümden oluşmaktadır. UÇEP'in birinci bölümü, Türkiye'nin çevre koşullarını etkileyen fiziki, beşeri ve ekonomik özelliklerini içerirken ikinci bölümü, ulusal çevre politikası ve uluslararası taahhütler, çevre yönetimine ilişkin yasal çerçeve, kurumsal yapı, başlıca yönetsel araçlar ve etkin bir yönetimin karşı karşıya olduğu kısıtlar yer almaktadır. Üçüncü bölümde, Türkiye'nin çevre sorunları kentsel alanlar, doğal kaynaklar, deniz ve kıyı kaynakları, kültürel ve doğal miras, çevresel tehlikeler konularına yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise ilk üç bölümdeki bulgulara dayanarak UÇEP oluşturulmuştur (Devlet Planlama Teşkilatı, 1998: vi).

Ulusal Gündem 21

Rio konferansı sonrası kabul edilen Gündem 21'in uygulanabilmesi için konferansa katılan tüm ülkeler gibi Türkiye de ulusal düzeyde hedef ve önceliklerini göz önünde bulundurarak kendi çevre ve sürdürülebilir kalkınması için plan ve politikaların arasındaki uyumun sağlanmasında Gündem 21'i rehber alarak Ulusal Gündem 21'i hazırlamıştır. Ulusal Gündem 21'in amacı yaşam kalitesinin sağlanması, bunun gelecek nesillere aktarılması, çevre ve sürdürülebilir kalkınmayı entegre etmektir. Bu amaca ulaşmak için uygulanacak politikalar ise uygun teknoloji ve kaynak kullanımı, adil bir gelir dağılımının sağlanması, sürdürülebilir kalkınma ve çevre konularına uyumlu politikaların geliştirilmesidir. Ayrıca konu ile ilgili politik aksaklıklarının giderilmesi karar verme süreçlerinde çevre değerlerinin ön planda tutulması ve kalkınma projeleri için geniş kapsamlı çevresel etki değerlendirmesinin yapılması olarak belirlenmiştir (Çevre Bakanlığı, 2000:2-3).

Yerel Gündem 21

Türkiye'deki Yerel Gündem 21 uygulamaları 1997 yılı sonunda UNDP'nin desteğiyle, IULA-EMME Uluslararası Yerel Yönetimler Birliği, Doğu Akdeniz ve Ortadoğu Bölge Teşkilatının koordinatörlüğünde yürütülen "Türkiye'de Yerel Gündem 21'lerin Teşviki ve Geliştirilmesi" projesi Bakanlar Kurulu'nun kararıyla başlamıştır (Emrealp, 2005:3). Gündem 21'in 28. bölümünde, yerel yönetimlerin, toplumun ve yerel aktörlerin ortak sorunları saptanarak kentlerin 21. yüzyılın yerel gündeminin oluşturulması kararına bağlanmıştır. Bu karar doğrultusunda ilgili bölümde ana hedef, her ülkede yerel yönetimlerin, kendi beldelerinde katılımcı bir süreç başlatarak Yerel Gündem 21 konusunda görüş birliği sağlamak olmuştur (Yıldırım ve Öner, 2003:14). Yerel yönetimlere yönelik başka bir ana hedef ise, ülkelerdeki yerel yönetimler karar alma, planlama ve uygulama süreçlerine kadın ve gençlerin katılımını etkin kılacak programlar geliştirip uygulamalıdır. Böylelikle Gündem 21 doğrultusunda kadınlar ve gençlere yerel yönetimlerde özel bir görev alanı çizilmektedir (Emrealp, 2005:20).

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı

Devlet Planlama Teşkilatı tarafından 2001-2005 yıllarını kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Planda, çevre sorunlarını çözmek amacıyla mevzuatta ve kurumsal yapının oluşturulmasında ilerlemenin kaydedilmiş olduğu UÇEP'in hazırlandığı belirtilmektedir. Temiz bir çevreye yönelik toplumsal duyarlılığın arttığı ancak

sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı doğrultusunda insan sağlığı ve doğal dengeyi koruyarak sürekli ve ekonomik kalkınmaya imkân verecek doğal kaynakların yönetimini sağlayacak, gelecek kuşaklara daha sağlıklı doğal, fiziki ve sosyal bir çevre açısından hiçbir gelişme kaydedilmemiş ve çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalara entegrasyonu sağlanamadığı vurgulanmıştır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000:22). Çevresel Etki Değerlendirme Yönetmeliğinin uygulanmasında da başarı elde edilmemiş, çevre ve kalkınma politikaları arasında uyum sağlayabilecek etkin bir çevre sistemi kurulamadığının altı çizilmiştir (Keleş ve Hamamcı, 2004:330). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın amacı; insan sağlığını, ekolojik dengeyi, kültürel tarihi ve estetik değerleri korumak ilkesiyle ekonomik ve sosyal gelişmeyi sağlamaktır. Bu amaç doğrultusunda planda belirlenen çevre politikaları ve bu politikalara yönelik hukuksal ve kurumsal düzenlemeler şunlardır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2000:233-234):

- ❖ UÇEP kapsamında belirlenen öncelikli projelerin hayata geçirilecek, çevre sorunlarının çözümüyle doğrudan ve dolaylı ilgisi olan kurum ve kuruluşlar arasında iş bölümü ve işbirliği sağlanacaktır.
- ❖ UÇEP güncelleştirilerek yasal bir çerçeveye kavuşturulacaktır.
- ❖ Çevresel yönetim kapasitesi geliştirilecek, çevre yönetim araçlarının kullanımı etkin kılınacaktır.
- ❖ Çevre politikalarının ekonomik ve sosyal politikalarla entegrasyonunda ekonomik araçlardan yararlanılacaktır.
- ❖ Ülke ihtiyaçları dikkate alınarak uzun dönemde çevre sorunlarının çözümü için uygulanan politikalar ve stratejiler AB normları ve uluslararası standartlara paralel olması sağlanacaktır.
- ❖ Çevre ve kalkınma ile ilgili veri ve bilgi erişim sistemleri oluşturulacak, çevre izleme ve ölçüm izleme altyapısı geliştirilecek, çevre envanterleri, istatistikler ve standartlara yönelik ihtiyaç duyulan düzenlemeler gerçekleştirilecektir.
- ❖ Doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı teşvik edilecek çevresel riskler en aza indirilecektir. Ulusal Biyolojik Çeşitlilik Stratejisi ve Eylem Planı yürürlüğe konacaktır. Korunan alanlar için yönetim planları ve uygulamasına yönelik eylem planları hazırlanacaktır.
- ❖ Çölleşme ve Erozyonla etkili mücadele amacıyla Ulusal Çölleşme Eylem Planı hazırlanacaktır.
- ❖ Kamu kuruluşları ve diğer sektörlerde çevreye duyarlılığın araştırılması ve kirliliğin önlenmesi için gerekli çalışmalar sürdürülecektir.
- ❖ Hava kirliliğinin önlenmesi konusunda tüm sektörlerde emisyon faktörleri belirlenerek emisyon envanterleri çıkarılacaktır.
- ❖ Sanayi politikalarının belirlenmesinde ve yeni sanayi yatırımlarında çevre dostu teknolojilere öncelik sağlanacaktır.
- ❖ Çevresel Etki Değerlendirme Sürecinin daha etkin kılınması yönünde düzenlemeler yapılacaktır.

- ❖ Biyo-teknolojik uygulamalardan kaynaklanabilecek olası biyogüvenlik risklerinin en aza indirilmesi için bütüncül bir yaklaşımla yasal, kurumsal ve uygulamaya ilişkin düzenlemeler yapılacaktır.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde yayınlanan son 2006 yılı ilerleme raporunda, atık yönetimiyle ilgili müktesebatın aktarımı ileri bir düzeye gelmiştir. Atık Çevre Direktifi entegre edilmiş ve Tehlikeli Atık Direktifi mevzuata aktarılmıştır. Elektrik/elektronik atıklar, düzenli depolama ve atıkların yakılması gibi konulardaki mevzuatın daha fazla uyumlaştırılması gerektiğinden bahsedilmiştir (Türkiye İlerleme Raporu, 2006:66-67).

Dokuzuncu Kalkınma Planı

2007-2013 yıllarını kapsayan Dokuzuncu Kalkınma Planı, Devlet Planlama teşkilatı tarafından istikrar içinde büyüyen, adil bir gelir dağılımı olan, küresel ölçekte rekabetçi güce sahip, bilgi toplumuna dönüşen ve Avrupa Birliği'ne üyelik için uyum sürecini tamamlamış bir Türkiye gözetilerek hazırlanmıştır. Dokuzuncu planın önceki beş yıllık kalkınma planlarının yapısından biraz daha farklı yapısı ve uygulama yaklaşımı vardır. Plan, yedi yıllık bir dönemi (2007-2013) kapsayacak bir şekilde ve temel amaç ve hedefler ile imkân ve kaynaklar gözetilerek hazırlanacaktır. Hazırlanan kalkınma planının öngörülebilirliği artacak ve iç tutarlığı olan politikalar oluşturulacaktır. Değişik politika alanları arasında bütünlüğü, stratejik amaçları ve sektörel politikalara gelişme fırsatı sağlayacak şekilde hazırlanacaktır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2006:10-12). Planın, Çevrenin Korunması ve Kentsel Altyapının Geliştirilmesi bölümünde 2007-2013 yıllarını kapsayan hedeflerine yer verilmiştir. Bu hedefler (Devlet Planlama Teşkilatı, 2006: 81-82):

- ❖ Doğal kaynakları koruma ve kullanma koşulları belirlenirken gelecek nesillerin ihtiyaçları gözetilecek ve doğal kaynaklardan herkesin adil bir biçimde yararlanmasını sağlayacak çevre yönetim sistemleri oluşturulacaktır.
- ❖ Sürdürülebilir kalkınma ve ortak bir paydada farklı sorumluluk ilkeleriyle uluslararası yükümlülükler karşılanacaktır.
- ❖ Sektörlerin tümünde yatırım, üretim ve tüketim aşamalarında kirleten ve kullanan öder ilkelerini dikkate alan araçların kullanımı yaygınlaşacaktır. Avrupa Birliği'ne uyum kapsamında çevre standartları ve yönetimini belirleyen hukuki düzenlemeler güncelleştirilirken ülke koşulları ve kamu yönetiminde etkinlik gözetilecektir.
- ❖ Çevre konusundaki düzenlemeler etkili bir şekilde uygulanacaktır.
- ❖ Çevresel altyapı yatırımlarının yapılmasında ve işletilmesinde ölçek ekonomilerinden faydalanmak için yerel yönetimler arasındaki uyum ve işbirliği geliştirilecek, bu kapsamda mahalli idare birliklerinin kurulması desteklenecektir.
- ❖ Çevre ve kalkınma ile ilgili sağlıklı ve entegre bilgi sistemleri oluşturulacak, izleme, denetim ve raporlama altyapısı geliştirilecektir.
- ❖ Türkiye'nin sahip olduğu biyolojik çeşitliliğin ve genetik kaynakların araştırılması, korunması, değerlendirilmesi ve ekonomik değer kazandırılması ile ilgili çalışmalara ivme kazandırılacaktır.

- ❖ Tarım, çevre ve teknoloji politikaları bütünleşmiş bir anlayışla değerlendirilerek biyogüvenlik ve genetiği değiştirilmiş organizmalar konusundaki riskler en aza indirilecektir.
- ❖ BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesi için sera gazı azaltımı politika ve tedbirlerini ortaya koyan Ulusal Eylem Planı hazırlanacaktır.
- ❖ Tarım ve turizm sektörleri başta olmak üzere, çevreye duyarlı sektörlerde ekolojik potansiyel değerlendirilecek, koruma-kullanma dengesi gözetilecektir.
- ❖ Sanayi sektöründe çevre dostu tekniklerin uygulanmasıyla hammadde kullanımındaki etkinlik artırılarak daha verimli üretim gerçekleştirilecek ve atık üretimi azaltılacaktır.
- ❖ Kentsel altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesinde belediyelere verilecek mali ve teknik danışmanlık hizmetleri etkinleştirilecektir.
- ❖ Türkiye genelinde çevre korumaya yönelik kentsel altyapı ihtiyacının belirlenmesi için belediyelerin içme suyu, kanalizasyon, atık su arıtma tesisi ve katı atık bertaraf tesisi gibi altyapı ihtiyaçlarını belirleyecek kentsel altyapı ana planı ve finansman stratejisi hazırlanacaktır.
- ❖ Su, atık su, katı atık gibi çevre korumaya yönelik altyapı tesislerinin yapılmasında, bakımında ve işletilmesinde ülke şartlarına en uygun sistem ve teknolojiler tercih edilecektir.
- ❖ Mevcut su sağlama tesislerinde kayıp ve kaçaklar azaltılarak ülke su kaynaklarının etkin kullanılması sağlanacaktır.
- ❖ Türkiye’de su kaynaklarının tahsisi, kullanılması, geliştirilmesi ve kirlenmeye karşı korunmasıyla ilgili hukuki düzenleme ve idari yapı oluşturulmasına yönelik olarak başlatılmış çalışmalar tamamlanacaktır.
- ❖ Yer altı ve yerüstü su kaynaklarının kirlenmeden korunması sağlanacak ve atık suların arıtıldıktan sonra tarım ve sanayide kullanılması teşvik edilecektir.
- ❖ Evsel nitelikli katı atık yönetiminde kaynakta ayrıştırma, toplama, taşıma, geri kazanım ve bertaraf safhaları teknik ve mali yönden bir bütün olarak değerlendirilecek; yatırım ve işletme maliyetleri düşük ve ülke şartlarına uygun katı atık bertaraf teknolojisi olan düzenli depolama yöntemi tercih edilecektir.
- ❖ Evsel nitelikli olmayan atıkların üretimi azaltılacak, atık türüne ve ülke şartlarına uygun toplama, taşıma, geri kazanım ve bertaraf sistemleri oluşturulacaktır.
- ❖ Çevre yatırımlarının yapılması ve işletilmesinde özel sektörün katılımı dâhil yeni finansman yöntemleri geliştirilecektir.
- ❖ Çevresel altyapı hizmetlerinin planlanması, projelendirilmesi, uygulanması ve işletilmesine ilişkin belediyelerin kapasitesi geliştirilecektir.

- ❖ Çevre bilincinin geliştirilmesine yönelik eğitim ve kamuoyu bilgilendirme çalışmaları yapılacaktır.

Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde yayınlan 2007 yılı Türkiye İlerleme Raporu'nda, Çevre Kanunu'nda yapılan değişiklikler sonucunda Çevre ve Orman Bakanlığı bünyesinde Çevre Fonu oluşturulmuş ve çevre ile ilgili projeler desteklenerek idari kapasite alanında kayda değer bir ilerleme gözlemlenmiştir (Türkiye İlerleme Raporu, 2007:70-71).

Atık yönetimi alanında bazı ilerlemeler olmasına rağmen genel uyum seviyesinin düşük olduğu vurgulanan 2008 yılı ilerleme raporunda, idari kapasite alanında Çevre ve Orman Bakanlığı tarafından önemli sayıda personel istihdam edilerek eğitildiğinden bahsedilmiştir. Bakanlıkta IPA çerçevesinde çevre programlarından sorumlu yeni bir daire kurulmuştur. Bunun dışında kayda değer bir ilerleme gözlemlenmemiştir. Yatay mevzuat alanında Çevresel Etki Analizi Direktifi (ÇEA) büyük oranda iç hukuka aktarılmıştır. Çevre sorumluluğu, halkın katılımı ve halkın çevre konularında bilgiye erişimine ilişkin müktesebatın aktarılmasında hiçbir ilerleme kaydedilmemiştir (Türkiye İlerleme Raporu, 2008: 78-80).

Dokuzuncu Kalkınma Planı döneminde yayınlanan 2013 yılına ait son ilerleme raporunda ise, yatay mevzuat alanında ÇED Direktifi'nin gereklilikleriyle tutarlı olmayan Karadeniz ve Akdeniz bölgesindeki nükleer santraller, mikro ölçekli hidroelektronik santraller, İstanbul'daki üçüncü köprü ve yeni havaalanı projeleri ÇED'in kapsamı dışında tutulmuştur. ÇED mevzuatı dışında tutulan bu projeler endişe vermektedir. Atık yönetimi konusunda ilerlemeler istenilen düzeye ulaşamamıştır. İdari kapasite alanında, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın çevre ve kalkınma politikaları arasında bir denge kuramaması nedeniyle bir takım aksaklıklar ve gerilemeler söz konusudur (Türkiye İlerleme Raporu, 2013: 71-73).

Onuncu Kalkınma Planı

2014-2018 yıllarını kapsayan Onuncu Kalkınma Planı, 30.10.1984 tarihli ve 3067 sayılı Kanun gereğince, Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulunun 01.07.2013 tarihli 127' nci birleşiminde onaylanmıştır. Planda, ekonomik ve sosyal kalkınma süreci bütüncül ve çok boyutlu bir bakış açısıyla tasarlanmış, insan odaklı kalkınma anlayışıyla birlikte katılımcı bir yaklaşım benimsenmiştir. Plan, istikrarlı ve kapsayıcı ekonomik büyümenin yanı sıra hukukun üstünlüğü, bilgi toplumu, insani gelişmişlik, uluslararası rekabet gücü, çevrenin korunması ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını kapsayacak bir şekilde ele alınmıştır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 1). Küresel gelişmeler ve eğilimler sonucunda iklimsel değişiklikler ve çevre konusunda sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmak için küresel çapta yeni büyüme modelleri arasından "yeşil büyüme" kavramı önem kazanmıştır. Yeşil büyüme doğrultusunda, üretim sektörlerinde temiz üretim ve ekonomik verimlilik ile çevrenin korunması, çevreye duyarlı sektörlerde ekolojik potansiyelin arttırılabileceği vurgulanmaktadır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 13). Onuncu Kalkınma Planının çevre konusuyla ilgili temel amacı, ekonomik ve sosyal gelişmeye paralel olarak halkın çevre duyarlılığının ve bilincinin arttırılması, faydalanılan ve gelecek nesillere bırakılacak doğal kaynakların korunmasıdır. Çeşitli yatırım alanlarında çevre dostu yaklaşımlar benimsenerek yeşil büyümenin sağlanması hedeflenmektedir. Yaşanabilir Mekânlar, Sürdürülebilir Çevre bölümünde yer alan çevre ile ilgili bu amaç ve hedefler doğrultusunda izlenecek politikalar şunlardır (Kalkınma Bakanlığı, 2013: 137-138):

- ❖ Çevre yönetiminde görev, yetki ve sorumluluklardaki belirsizlikler giderilecek ve güçlendirilecek, çevre yönetiminde katılımcı bir yaklaşımla özel sektör, yerel yönetimler ve STK'ların rolü arttırılacaktır.
- ❖ Sürdürülebilir şehirler yaklaşımına uygun olarak şehirlerde atık ve emisyon azaltma, enerji, su ve kaynak verimliliği, geri kazanım ve gürültü kirliliğinin önlenmesi, çevre dostu malzeme kullanımında çevre duyarlılığı arttırılacaktır.
- ❖ Üretim ve hizmetlerde çevre dostu uygulamalar desteklenecektir.
- ❖ Sürdürülebilir üretim ve tüketimi desteklemek üzere kamu alımlarında çevre dostu ürünlerin alınması özendirilecektir.
- ❖ Doğal kaynakların ve ekosistem hizmetlerinin değeri ölçülerek politika oluşturma ve uygulama sürecinde göz önünde bulundurulacaktır.
- ❖ Tüketim alışkanlıklarının sürdürülebilirliğinin desteklenmesi ve doğa koruma başta olmak üzere çevre bilincinin arttırılmasına yönelik uygulamalara hız kazandırılarak yaygınlaştırılması sağlanacaktır.
- ❖ Biyolojik çeşitliliğin tespiti, korunması ve sürdürülebilir kullanımı, geliştirilmesi ve izlenmesi sağlanacaktır.
- ❖ İklim değişiklikleri ile mücadele ve uyum çalışmaları, Türkiye'nin mevcut durumu değerlendirilerek, "ortak fakat farklılaştırılmış sorumluluklar" ile "göreceli kabiliyetler" ilkeleri ışığında sürdürülecektir.
- ❖ Enerji, sanayi tarım, ulaştırma, inşaat, hizmetler ve şehirleşme gibi alanlarda yeşil büyüme fırsatları değerlendirilecek, çevreye duyarlı ekonomik büyümeyi sağlayan yeni iş alanları, Ar-Ge ve yenilikçilik desteklenecektir.

Paris İklim Zirvesi (COP 21) 30 Kasım - 11 Aralık 2015 tarihleri arasında Paris'te gerçekleştirilen iklim zirvesi, 12 Aralık 2015 tarihinde 195 ülke tarafından kabul edilen Paris Anlaşması ile sonuçlanmıştır. İnsani faaliyetler sonucu ortaya çıkan iklim değişikliği, küresel ölçekte 1997 Kyoto Protokolü'nden 2015 İklim Zirvesi'ne kadar ortak bir sorun olarak ele alınmamıştı. Bu bağlamda Paris Anlaşması'nın önemi, çevre sorunlarına tüm ülkeleri ilgilendiren küresel bir boyut kazandırmasıdır. Yerel, ulusal ve küresel ölçekte ekonomileri, toplumları, çevreyi ilgilendiren ve temelinde önemli değişiklikler bulunan Paris Anlaşması'nın bazı maddeleri şunlardır (BM, 2016: 19-22):

- ❖ Tüm ülkelerin, iklim değişikliğinin küresel ortak bir sorun ve tehdit kabul ederek sera gazı salınımını azaltması gerekmektedir. Ülkelerin 2020 yılına kadar, küresel ortalama sıcaklıktaki artışını endüstri öncesi düzeylerin sınırını 1,5 santigrat derecede tutmaları yönünde çaba sarf etmesi gerekmektedir.
- ❖ Ülkeler uyum ve azatlım faaliyetlerinde ulusal katkının artması için ortaklaşa bir tutum izlemeli, sürdürülebilir kalkınma ve çevresel bütünlüğün desteklenmesi için işbirliği halinde olmalıdır.
- ❖ Ülkeler, belirlenen sıcaklık hedefine uygun uyum tedbiri almak üzere ortaklaşa küresel bir hedef belirlemelidir. Bu bağlamda uyumun; yerel, ulusal, bölgesel ve uluslararası boyutlarıyla ele alınması gerekmektedir.

Gelişmiş ülkeler, gelişmekte olan ülkelere, iklim değişikliğine yapılan müdahalenin olumsuz etkilerini azaltmada gerekli desteği sağlamalıdır.

- ❖ Uyum sürecinde belirlenen hedefin hayata geçirilmesinde ülkeler, plan ve politikalarını, sürdürülebilir kalkınma ve doğal kaynakların sürdürülebilirliği yöntemi ışığında gerçekleştirmelidir.

Paris Anlaşması ile küresel ısınmaya sebep olan sera gazı emisyonunun azaltılması konusunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki görüş ayrılıkları sona ermiştir. Küresel ortalama sıcaklığın 1,5 santigrat derece ile sınırlandırılması, küçük ada ülkeleri ve en az gelişmiş ülkeleri, küresel ısınmanın olumsuz etkilerinden korunması hedeflenmektedir. Bu hedef ile ülkeler, kullandıkları fosil yakıtlardan vazgeçerek temiz enerji kullanımına geçmelidir (Karakaya ve Sofuoğlu, 2015: 8-10).

Onuncu Kalkınma Planı döneminde yayınlanan 2014 yılına ait ilerleme raporunda çevreyle ilgili yatay mevzuat ÇED Direktifinin gerekliliğiyle uyumlu olmayan bir şekilde değiştirilmiştir. Mikro hidroelektrik santralleri ve üçüncü köprü projeleri ÇED usulleri dışında bırakılmıştır. Anayasa Mahkemesi, çevre mevzuatında AB müktesebatıyla uyumlu olmayan iki değişikliği kaldırmıştır. Atık yönetimi konusunda bir miktar ilerleme kaydedilmiş fakat istenilen düzeye ulaşmamıştır. İdari kapasite konusunda İklim Değişikliği Dairesi Başkanlığı yeniden kurularak bu alanda önemli bir gelişme sağlanmıştır (Türkiye İlerleme Raporu, 2014: 68-70).

2015 yılına ait ilerleme raporunda ise, yatay mevzuat alanında çevre konusunda, Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Komisyonu Aarhus Sözleşmesi ile oluşturulan bilgiye erişim, katılımcı yaklaşım ve çevresel konularda yargıya erişime ilişkin hükümler uyumlaştırılmamıştır. Atık yönetimi konusunda birtakım ilerlemeler kaydedilmiş ve atıkların ayrıştırılarak toplanması ve biyolojik olarak parçalanabilen atıkların azaltılması konusunda daha fazla çaba sarf edilmelidir (Türkiye İlerleme Raporu, 2015: 81-82).

AVRUPA BİRLİĞİ ÇEVRE POLİTİKASI VE TÜRKİYE' NİN AVRUPA BİRLİĞİ'NE UYUM SÜRECİ

Avrupa Birliği'nde çevre politikalarının varlığı artan sanayileşme ile birlikte doğal kaynakların yoğun kullanımı ve çevreye olan olumsuz etkilerinin sonucunda 1970'li yılların sonlarına doğru hissedilmeye başlanmıştır. Çevre sorununun küresel bir sorun olması, birliğin çevre konusunda ortak bir politika geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, üye ülkelerde uygulanan farklı çevre politikalarının ürün maliyetlerine ve kalite standartlarına yansımaları, üye ülkelerin çevre kirliliğini önlemede yapmış olduğu yatırımların maliyetlere farklı yansımalarının rekabeti ve malların serbest dolaşımını olumsuz etkilemesi, ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda serbest rekabet ve dolaşımın sağlanabilmesi için ortak bir çevre politikası oluşturulması gerekmektedir (Candan, 2003:5).

Avrupa Birliği Çevre Politikasının Hukuki Gelişimi ve Çevre Eylem Programları

Avrupa Birliği'nin temelleri 1951 yılında altı ülkenin (Fransa, Lüksemburg, Batı Almanya, Belçika, İtalya ve Hollanda) katılımıyla oluşturulan ve Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu kuran Paris Antlaşması'na ve 1957 yılında yürürlüğe giren Roma Antlaşması'na dayanmaktadır. Bu antlaşmalarda çevreye dair herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Roma Antlaşması'nda çevreye yönelik ilişki kurulabilecek olan

yaşama ve çalışma koşullarının sürekli olarak iyileştirilmesi hükmü çevreyle ilgili politikaların geliştirilmesi gerektiğini işaret eden dolaylı bir yaklaşım olarak nitelendirilebilir (Yaşamış, 200: 44). AB çevre mevzuatının oluşumu 1967 yılında yürürlüğe giren Tehlikeli Maddelerin Sınıflandırılması, Ambalajlanması ve Etiketlenmesi Direktifine dayanmaktadır. Bu dönemde yapılan çevre politikaları, ekonomik politikaları içinde ele alınan ikincil politikalar olarak nitelendirilebilir. Çevre politikalarının birincil politika haline gelmesi 1987 yılında yürürlüğe giren Avrupa Tek Senedi ile gerçekleşmiş ve Çevreyle ilgili ilk kez ayrı bir başlık açılarak birliğin kurucu antlaşmasına dâhil edilmiştir. Avrupa Tek Senedi ile çevre ve sağlık konularında kuruluş antlaşması olan Roma Antlaşması'nda topluluğun kuruluş amacı çevreyi kapsayacak şekilde değişikliğe gidilmiştir (Talu, 2011: 197). Tek Senet ile dönemin Avrupa Topluluğu olarak adlandırılan AB'nin hedefleri; çevre kalitesini korumak ve geliştirmek, insan sağlığının korunmasına katkıda bulunmak ve doğal kaynakların rasyonel ve geleceği düşünerek kullanımını sağlamaktır (TUSİAD, 2002: 26). Ayrıca Roma Antlaşması'nın 130. maddesinde yapılan değişiklikle kirleten öder ilkesinin altı çizilmiş ve 174. maddesine yapılan değişiklik de Topluluğun yasama kapasitesi ve çevre politikasının yönetme ilkelerine yer verilmiştir (Talu, 2011:197). 1992 yılında imzalanan Maastricht Antlaşması ile kurucu antlaşmada düzenlemeler yapılmıştır. 1993 yılında yürürlüğe giren Avrupa Birliği Antlaşması olarak da anılan antlaşmayla yapılan değişiklikler; ekonomik etkinliklerin uyumlu ve dengeli gelişmesi ve çevreye saygılı sürdürülebilir ve enflasyonist olmayan büyüme (Madde 2). Bu maddeyle sürdürülebilir kalkınma politikasının habercisi niteliğindedir. Topluluk etkinliklerinin çevre politikası içermesi (Madde 3). Çevre politikasının korumaya yönelik olması ve önleyici ilkelere dayanması (Madde 130r). Çevre koruma ile ilgili politikaların Topluluğun diğer politikaları ile entegrasyonunun sağlanması (Madde 130r). Yerel uygunluk "subsidiarity" ilkesinin benimsenmesi (Madde 3b) ve kararların yurttaşlara en yakın düzeyde alınmasının sağlanması hedefi (Madde A) (Talu, 2011: 198). Bu antlaşma çevreyi hesaba katan bir büyüme ifadesiyle Topluluğun diğer politikalarıyla çevre politikasını eş değer tutmuştur (Budak, 2000: 319). 1997 Amsterdam Antlaşmasıyla kurucu antlaşma, sürdürülebilir kalkınma kavramıyla çevre politikasında önemli değişikliklere gitmiştir. Böylelikle sürdürülebilir kalkınma kavramı AB Antlaşması'nda yerini almıştır ve çevre konusunun Birlik'teki öneminin altı çizilmiştir. 2001 yılında imzalanan Nice Antlaşması ile çevre konusunda önemli bir değişikliğe gidilmemiş sadece su kaynakları ile ilgili düzenlemeler gelmiştir (Duru, 2007:4).

Avrupa Birliği Çevre Mevzuatı ve Katı Atık Yönetiminin Gelişimi

Avrupa Birliği çevre politikasının oluşum süreci, Birliğin birincil ve ikincil politikaları doğrultusunda devam etmiş ve çevre müktesebatına ilişkin mevzuat düzenlemeler ve yeni mevzuatlarla giderek artmıştır. AB mevzuatı kararlar, direktifler, yönetmelikler, tavsiye kararları gibi hukuki düzenlemeleri kapsamaktadır. AB çevre politikasının önemli bir kısmını direktifle oluşturmaktadır. Direktifler, küresel ve ulusal bir sorun olan çevrenin üye ülkeler için farklı çevresel ve ekonomik şartlarını gözetenek hazırlanmakta ve üye ülkelerin farklı hukuki yapılarını dikkate alacak şekilde esnek olarak düzenlenmektedir. AB çevre politikasının temel uygulama alanları, atık yönetimi, hava ve su kalitesinin korunması, kimyasallar, genetik olarak değiştirilmiş organizmalar, nükleer güvenlik ve radyasyondan korunma, endüstriyel kirlilik kontrolü ve risk yönetimi, gürültü kirliliğinin yönetimi, doğal yaşamın korunması ve iklim değişikliği olarak sıralanmaktadır. Bu uygulama

alanları ile ilgili birçok direktif yürürlüktedir. Yatay mevzuat olarak tanımlanan, çevresel bilginin toplanması ve değerlendirilmesi, bilgiye ulaşım ve karar alma süreçlerine katılım hakkı, çevresel etki değerlendirmesi, stratejik çevresel değerlendirme çerçevesinde ele alınmaktadır (Talu, 2011: 197-198).

Katı Atık Çerçeve Direktifi'nin amacı, Birlik'te atık yönetimi ile ilgili temel bir yaklaşım oluşturarak üye ülkelerin bu direktifi baz alarak atık yönetimi planı oluşturmalarını sağlamaktır. Direktif doğrudan atık kavramını tanımlamakta, atık terminolojisi sunmakta ve atık çeşitlerinin listesini vermektedir. Üye ülkelerin direktif tarafından tanımlanan başlıca sorumluluklar şunlardır (Öztürk vd, 2010: 11):

- ❖ Direktifin uygulanmasını sağlamakla sorumlu yetkili bir kurum oluşturmak veya tanımlamak,
- ❖ Yetkili kurumun direktifin şartlarını yerine getirebilecek atık yönetim planları gerçekleştirmesini sağlamak,
- ❖ En uygun teknolojiler ve maliyetler göz önünde bulundurularak yeterli sayıda ve entegre bertaraf tesisleri kurmak,
- ❖ Atık bertarafında kirleten öder prensibinin uygulanmasını sağlamak.

Atık yönetimi konusunda Birliğin programı, ürün tasarımlarının geliştirilerek atıkların kaynağında azaltılması, geri dönüşüm ve atıkların yeniden kullanımı, atıkların yakma işlemi sonucunda ortaya çıkan kirliliğin azaltılması konularını kapsamaktadır (Büyükbektaş, 2008: 4). Direktif, atıkların minimizasyonu, geri dönüşümü, geri kazanımı, yeniden kullanılması veya arıtımı ile ilgili olarak hedefler tanımlamaz bu direktifler kardeş direktif olarak adlandırılan diğer direktiflerce belirlenmektedir (Öztürk vd, 2010:11). Atık Çerçeve Direktifi'nin yanında çıkarılmış atıklar konusunda diğer direktifler şunlardır (Büyükbektaş, 2008: 4):

- ❖ Atık Yağlar konusunda 16.06.1975 tarih ve 75/439/EEC sayılı Konsey Direktifi
- ❖ Arıtma Çamurları konusunda 12.06.1986 tarih ve 86/278/EEC sayılı Konsey Direktifi
- ❖ Akümülatör ve Piller konusunda 13.03.1991 tarih ve 91/157/EEC sayılı Konsey Direktifi
- ❖ Tehlikeli Atıklar konusunda 12.12.1991 tarih ve 91/689 sayılı Konsey Direktifi
- ❖ Ambalaj Atıkları konusunda 20.12.1994 tarih ve 94/62/EC sayılı Avrupa Parlamentosu Konsey Direktifi
- ❖ Düzenli Depolama konusunda 26.04.1999 tarih ve 91/31/EEC sayılı Konsey Direktifi
- ❖ Hurda Araçlar konusunda 18.09.2000 tarih ve 2000/53/EEC sayılı Avrupa Parlamentosu Konsey Direktifi
- ❖ Atık Elektronik ve Elektrikli Ekipmanlar konusunda 27.01.2003 tarih ve 2002/96/EC sayılı Avrupa Parlamentosu Konsey Direktifi.

Avrupa Birliği Çevre Politikası İlkeleri

AB çevre politikası temel olarak çevre kirliliğini kaynağında önleme prensibini

benimsemektedir. AB çevre politikası temel ilkleri Amsterdam Antlaşması Madde 174/2'de yer almıştır. Bu ilkeler sırasıyla aşağıdaki gibidir (Candan, 2003: 7):

- ❖ *Bütünleyicilik İlkesi:* Bu ilke, çevre koruması politikasının AB'nin diğer politikalarına entegre edilmesi politikasıdır.
- ❖ *Yüksek Seviyede Koruma İlkesi:* AB çevre politikasının en önemli ilkelerinden olan yüksek seviyede koruma ilkesine göre, AB'nin tüm kurumları, Avrupa Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Konseyi aldıkları kararların tümünde AB çevre politikasını dikkate alması gerekmektedir.
- ❖ *İhtiyat İlkesi:* İlk kez Maastricht Antlaşması'na dâhil edilen bu ilke, bir eylemin ciddi boyutlarda çevre kirlenmesine neden olacağı hakkında şüphe varsa, eylem olumsuz çevre sorunları yaratmadan önlem alınması gerektiğini anlatır.
- ❖ *Önleme İlkesi:* Bu ilke AB çevre politikasına Avrupa Tek Senedi ile girmiştir. Zararın tam olarak ortaya çıkmasından önce, gerekli önlemlerin alınması gerektiğini anlatır.
- ❖ *Kaynakta Önleme İlkesi:* Çevresel zararın öncelikle kaynağında önlenmesi gerektiğini anlatan ilke daha çok su ve atık sektöründe uygulanmaktadır. Atıklar mümkün oldukça üretim yerine yakın bir yerde bertaraf edilmelidir.
- ❖ *Kirleten Öder İlkesi:* Bu ilkenin önemi Birinci Çevre Eylem Politikası'nda belirtildiği gibi AB çevre politikasının temel taşı niteliğindedir. Kirletenlere, sebep oldukları kirlilik ile mücadelenin bedelinin ödettirilmesi esasına dayanmaktadır. AB mevzuatının ikincil hukuk mevzuatında da kirleten öder ilkesine Atık Çerçeve Direktifi'nde doğrudan yer verilmiş ve atığın bertaraf edilmesindeki sürecindeki masrafların atığın oluşmasına neden olan kişiye ait olduğu hükmünü getirmiştir.

Avrupa Birliği Çevre Eylem Programları

Avrupa Komisyonu tarafından oluşturulan ve uygulanan çevre eylem planları (ÇEP) araçların (düzenleyici araçlar, mali araçlar, yatay önlemler, mali destek mekanizmaları) geniş kapsamlı bileşimini sağlamak amacıyla oluşturulmuş ve dikey ve sektörel yaklaşım ortaya konmuştur. Eylem Programları genellikle Konsey beyanı olarak kabul görmektedir. Bugüne kadar kabul edilmiş yedi plan, kirlilikle mücadeleyi, çevreye ilişkin konuların tüm AB aktivitelerine entegre edilmesini ve kamunun resmi çevre bilgilerine erişiminin arttırılmasını amaçlamaktadır. Hukuki açıdan bağlayıcılığı olmayan ÇEP'ler, içerik açısından üye ülkelere yeterince faaliyet alanı bırakmaktadır (Sarıkaya, 2004: 3).

Birinci Çevre Eylem Planı 1973-1977 yılları arasında uygulanmıştır. Çevre sorunları konusunda üye ülkeleri de kapsayacak ortak bir politika oluşturmak ve uygulama alanında ilkeler belirlemek amacıyla hazırlanmıştır (Commission of European Communities, 1973: 3). Eylem planında belirlenen hedefler doğrultusunda gürültü ve çevre kirliliğine sebep olan faktörlerin azaltılması amaçlanmıştır. Bu hedefler (TÜSİAD, 2002: 26):

- ❖ Kirliliğin kaynakta önlenmesi,

- ❖ Çevre unsurunun planlama ve karar alma süreçlerinde göz önünde bulundurulması,
- ❖ Kirleten öder prensibi,
- ❖ Çevre politikasının gelişmekte olan ülkeler üzerinde olan etkisinin dikkate alınması,
- ❖ Uluslararası işbirliği özendirilmesi,
- ❖ Amaca uygun faaliyet düzeylerinin belirlenmesi,
- ❖ Çevre bilincinin yaygınlaştırılması,
- ❖ Milli programların uyumlaştırılması,
- ❖ Çevre bilgilendirme prosedürünün yürürlüğe konmasıdır.

İkinci Çevre Eylem Planı 1977-1981 yılları arasında uygulanmıştır. İkinci Plan bir önceki planın devamı niteliğindedir ve Birinci Planda belirlenen ve uygulanmayan çevre bilincinin arttırılması konusu, çevre konusundaki gelişmelerin ve mevcut durumun raporlanması ve uluslararası işbirliğinin özendirilmesi hedeflerinin tekrar altı çizilmiştir (Budak, 2000: 22).

Üçüncü Çevre Eylem Planı 1983-1986yıllarını kapsamaktadır. Bu planın amacı ilk iki plandan daha kapsamlıdır. Yaşam kalitesinin belirlenmesinde doğrudan etkili olan kaynakları korunması ve iyileştirilmesi daha geniş yelpazede ele alınmıştır. Üçüncü Planda, çevre konusunun diğer politikalara aktarılması gerektiği üzerinde durularak genel politikalara yer verilmiştir (Duru, 2007: 7).

Dördüncü Çevre Eylem Planı 1987-1991 yıllarını kapsamaktadır. Bu plan döneminde, çevrenin korunması ekonomik ve sosyal gelişmenin bir bileşeni olarak ele alınmış ve daha sıkı çevre standartlarına verilmiştir. Bu standartlar hem genel istekleri hem de sanayinin iç ve dış piyasalardaki faaliyetleri açısından gerekli uygulamaları içermektedir. Enerji ve çevre etkileşimine ağırlık verilmiştir ayrıca çevre politikalarının dördüncü eylem planında tarım sektörüne entegre edilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Talu, 2011: 207).

Beşinci Çevre Eylem Planı (Sürdürülebilirliğe Doğru) 1992-1999 yıllarını kapsamaktadır. Beşinci plan ilk dört eylem planına göre daha uzun bir dönem için hazırlanmıştır. 1992 yılında gerçekleştirilen Rio Çevre ve Kalkınma Konferansı ve aynı yıl kabul edilen Maastricht Antlaşması'nın izlerini taşımaktadır. Eylem planının amacı, sürdürülebilir kalkınma sürecinde çevre politikası araçlarından ihtiyat ve kirleten öder ilkesini ortak sorumluluk bilinciyle etkili bir şekilde uygulamaktır. Beşinci planda etkili sürdürülebilir kalkınmanın taşınması gereken özelliklere yer verilmiştir. Bu özellikler; hayat kalitesinin genel çerçevede sürdürülmesi, doğal kaynaklara erişimin sürekli olarak sağlanması, çevreye verilecek kalıcı zararlardan kaçınmak ve sürdürülebilir kalkınmanın, bugünün ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için gelecek nesillerin gereksinimlerinden feragat etmemelerini sağlayacak bir kalkınma olması gerektiğidir (Sarıkaya, 2004: 3-4).

Altıncı Çevre Eylem Planı 2002-2012 yıllarını kapsamaktadır. Bu plan döneminde çevre politikasında hedef ve öncelikleri AB'nin etkili bir sürdürülebilir kalkınma için çevre alanında alınması gereken önlemleri ortaya koyma amacı taşımaktadır (Candan, 2003: 9). Bu önlemler; iklim değişikliği, doğa ve biyolojik değişikliklik, çevre ve sağlık, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve atık yönetimi

alanlarındadır (Talu, 2011: 208). Bu alanlarda uygulanması gereken eylemler ise (Sarıkaya, 2004: 4):

- ❖ *İklim Değişikliği*: Bu alandaki amaç, sera etkisi yaratan gazların atmosferdeki yoğunluklarının dünyanın ikliminde doğal olmayan değişiklikler yaratmayacak düzeyde dengede tutmaktır.
- ❖ *Doğa ve Biyolojik Değişiklik*: Temel amaç, eko-sistemin korunması ve biyolojik çeşitliliğin kaybını önlemektir.
- ❖ *Çevre ve Sağlık*: Amacı, radyasyon dâhil değişik türdeki, insan kaynaklı kirleticilerin seviyesinin insan sağlığı açısından önemli etkileri ya da risklerinin bulunmadığı çevre kalitesine ulaşmaktır (Sarıkaya, 2004: 4).
- ❖ *Doğal Kaynakların Sürdürülebilir Kullanımı ve Atık Yönetimi*: Amaç, doğal kaynakların rasyonel kullanımını sağlamak, atıkların kaynağında düzenli bir şekilde ayrılması neticesinde atıkların geri dönüşümü ile atık sorununu çözmektir (Talu, 2011: 208).

Yedinci Çevre Eylem Planı 2013-2020 yılları arasında yedi yıllık bir süreci kapsamaktadır. Yedinci plan, 2020'ye kadar öncelikli hedeflerini belirterek 2050 yılı vizyonuna yönelik uzun vadeli bir görüş sunmaktadır. Yedinci ÇEP'in "Gezegenimizin Sınırları İçinde Daha İyi Yaşamak" başlığında uzun vadeli hedeflerin yanı sıra bu hedeflerin zorluklarından da bahsedilmektedir. Planın hedefleri şunlardır (European Commission, 2015):

- ❖ Doğal ve Ekolojik Hayatın Korunması ve İyileştirilmesi (temel öncelik),
- ❖ Yeşil ve düşük karbonlu ekonomiye geçiş (temel öncelik),
- ❖ Çevresel nedenli etkilerin azaltılmasıyla insan sağlığının korunması (temel öncelik),
- ❖ AB çevre mevzuatını daha iyi bir şekilde uygulamak (etkinleştirici öncelik),
- ❖ Daha iyi bilgi akışının sağlanması, çevresel risklere karşı bilincin artırılması ve ar-ge çalışmalarına ağırlık verilmesi (etkinleştirici öncelik),
- ❖ İklim ve çevre çalışmalarına yatırımların artırılması (etkinleştirici öncelik),
- ❖ Çevresel ve iklim değişikliği düzenlemelerinin, diğer politika alanlarına tamamen entegre edilmesi (etkinleştirici öncelik),
- ❖ Sürdürülebilir şehirler (yatay öncelik): Şehirlerin hava ve gürültü kirliliğini, atık sorununu çözmek için sürdürülebilir kentsel politikalar geliştirmek ve uygulamak.
- ❖ AB'nin uluslararası ortamda etkinliğinin artırılması (yatay öncelik): Rio+20'de kabul edilen Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile birlikte, AB'nin küresel yaklaşımlarından biri olacak "Gezegenimizin Sınırları İçinde Daha İyi Yaşamak" amacının yaygınlaşmasıdır.

TÜRKİYE'NİN AVRUPA BİRLİĞİ ÇEVRE MÜKTESEBATINA UYUM SÜRECİ

Tüm dünya ile birlikte Türkiye'de çevre olgusu, 1970'li yıllarda çevre kirlenmesiyle karşı karşıya kalmasıyla yerleşmeye başlamıştır. 2000'li yıllara kadar yapılan kalkınma planlarında daha çok ekonomik gelişme üzerinde durulmuş çevre sorunlarına gereken önem gösterilmemiştir. 2000'li yıllarda yedinci ve sekizinci plan döneminde çevre politikaları AB normlarına uygun, uluslararası standartlara

uyumlu bir hale getirilmesi için çalışmalar ivme kazanmıştır (Yıldırım ve Budak, 2005: 197-199). Türkiye, 1999 yılında Helsinki Zirvesi'nde AB'ye aday ülke statüsünün oy birliğiyle verilmesiyle AB müktesebatına uyum süreci başlamıştır. Türkiye'nin uyum sürecinde çevre alanında tam uyumun sağlanmasında, mevzuat uyumunu, mevzuatın uygulanması ve yatırımların finansmanı aşamalarını gerçekleştirmesi gerekmektedir. AB çevre mevzuatının taranma süreci bittikten sonra Türkiye'nin iç hukukuna yansıtması gerektiği alanlar; yatay mevzuat, hava kalitesi, atık yönetimi, su kalitesi, doğa koruma, endüstriyel kirlilik kontrolü ve risk yönetimi, kimyasallar yönetimi, genetiği değiştirilmiş organizmalar ve gürültü yönetimi olarak belirlenmiştir. (Talu, 2011:209-210). Uyum sürecine katkıda bulunması için hazırlanan AB Müktesebatının Üstlenmesine İlişkin Ulusal Program ile AB Entegre Çevre Uyum Stratejisi (UÇES), Türkiye'nin çevre politikasının gelişmesini sağlayan önemli düzenlemelerdir. Her iki düzenlemede Türkiye'nin AB normlarına yönelik hedefler içermektedir. Ulusal Program, AB çevre mevzuatına yönelik hedefler belirlerken UÇES çevresel alanda tüm sektörler için hedef ve strateji belirlemektedir (Kaya, 2011: 472). Avrupa Komisyonu tarafından katılımcı ülke statüsü verilen Türkiye'nin, katılım ortaklığına uyum sağlamak için Katılım Ortaklığı Belgesi'nde yer alan AB çevre mevzuatı ve uygulanmasını içeren ilkeleri, kısa ve orta vadeli hedefleri uyum sürecinde gerçekleştirmesi gerekmektedir. Katılım Ortaklığı Belgesi'ne göre, kısa vadeli hedefler bir ya da iki yıl; orta vadeli hedefler ise üç ya da dört yıl içerisinde yerine getirilmelidir (Yıldırım ve Budak, 2010: 174-178). 2001, 2003, 2006 ve 2008 yıllarına ait Katılım Ortaklığı Belgesi'nin kısa ve orta vadeli öncelikleri Tablo 1' de gösterilmektedir:

Tablo 1. 2001, 2003, 2006 ve 2008 yıllarına Ait Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi'nin Kısa ve Orta Vadeli Öncelikleri

Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB)	Kısa Vadeli Öncelikler	Orta Vadeli Öncelikler
08 Mart 2001 Tarihli KOB	<ul style="list-style-type: none"> - Müktesebatın üstlenilmesi için direktife dayalı ayrıntılı bir uyum programının benimsenmesi, - ÇED direktifinin üstlenilmesi, - Direktife dayalı bir yatırım finansmanı planı geliştirilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> - Çevrenin korunması için kurumsal, idari ve izleme kapasitesinin güçlendirilmesi ile birlikte AB çevre müktesebatının uygulanması ve yürütülmesi, - Çerçeve mevzuat, yatay mevzuat, doğal çevrenin korunması, su kalitesi ve atık yönetimi ile ilgili mevzuata önem vererek müktesebatın ve bir atık yönetimi stratejisinin uygulanması, - İzleme ağları ve izin usulleri ile veri toplama dâhil çevre kontrollerinin kurulması, - Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin, diğer tüm sektörel politikaların tanımlanması ve uygulanmasıyla bütünleştirilmesi - ÇED direktifinin uygulanması ve yürütülmesi.
14 Nisan 2003 Tarihli KOB	<ul style="list-style-type: none"> - Müktesebatın iç hukuka aktarılması için bir program kabul edilmesi, - Yatırımların finansmanına yönelik, gerçekçi finansman kaynaklarına dayalı bir plan geliştirilmesi, - Çerçeve mevzuata, çevre alanındaki uluslararası sözleşmelere ve doğa koruma, su kalitesi, Entegre Kirlilik Önleme-Kontrol ve atık yönetimi konusundaki düzenlemelere ilişkin müktesebatın iç hukuka aktarılmasına ve uygulanmasına başlanması, - ÇED direktifinin etkili biçimde uygulanması, - Sınır ötesi sulara ilişkin işbirliğinin, su çerçeve direktifi ve AT'nin taraf olduğu uluslararası sözleşmelere uygun olarak geliştirilmesine devam edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> - Müktesebatın iç hukuka aktarılmasının tamamlanması ve veri toplama da dâhil olmak üzere, çevre korumasının sağlanması için kurumsal, idari ve denetim kapasitesinin güçlendirilmesi, - Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin, diğer bütün sektörel politikaların tanım ve uygulamalarına entegre edilmesi.

Tablo 1. (devam) 2001, 2003, 2006 ve 2008 yıllarına Ait Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi'nin Kısa ve Orta Vadeli Öncelikleri

<p>23 Ocak 2006 Tarihli KOB</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Müktesebatın aktarılması ve uygulanması için gözden geçirilmiş bir program kabul edilmesi. Yatırım finansmanı için bir plan geliştirilmesi, - Çerçeve mevzuat, uluslararası çevre sözleşmeleri ve doğanın korunması, su kalitesi, Entegre Kirlenmenin Önlenmesi ve Kontrolü ve atık yönetimi mevzuatı ile ilgili müktesebatın aktarılması ve uygulanmasına devam edilmesi. Düzeltilmiş ÇED direktifinin uygulanması ve yürütülmesi, - Sektörel politikalara çevresel gerekliliklerin uyumlaştırılmasına devam edilmesi, - İdari kapasitenin güçlendirilmesi için bir plan geliştirilmesi, - Çerçeve su direktifi ile Topluluğunun taraf olduğu uluslararası anlaşmalara uygun bir şekilde, sınır ötesi sular alanında iş birliğinin geliştirilmesine devam edilmesi. 	<ul style="list-style-type: none"> - Veri toplama dâhil olmak üzere, çevresel korumanın sağlanması amacıyla, kurumsal, idari ve izleme kapasitelerinin güçlendirilmesi ve müktesebatla uyumlaştırmaya devam edilmesi, - Sürdürülebilir kalkınma ilkelerinin sektörel politikaların tanımlanması ve uygulanmasına entegre edilmesi, - Düzeltilmiş Stratejik Çevresel Değerlendirme direktifinin tamamıyla aktarılmasının sağlanması ve aşamalı olarak uygulanmasının ve yürütülmesinin sağlanması, - Ulusal bir atık yönetimi planının kabul edilmesi ve uygulanması.
<p>18 Şubat 2008 Tarihli KOB</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Müktesebatın kademeli olarak iç hukuka aktarılması, uygulanması ve yürürlüğe girmesi için, kilometre taşlarının ve takvimin belirlendiği ve ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde gerekli kurumsal kapasitenin ve mali kaynakların oluşturulmasına yönelik planları da içeren kapsamlı bir stratejinin kabul edilmesi, - İdari kapasitenin güçlendirilmesinin yanı sıra, özellikle, sınır aşan durumları da içeren çevresel etki değerlendirmesi gibi yatay ve çerçeve mevzuatın iç hukuka aktarılması, uygulanması ve yürürlüğe konmasına devam edilmesi, - Ulusal Atık Yönetimi Planının kabul edilmesidir. 	<ul style="list-style-type: none"> - Çerçeve mevzuat, uluslararası çevre sözleşmeleri ile doğa koruma, su kalitesi, kimyasallar, endüstriyel kirlilik, risk yönetimi ve atık yönetimi ile ilgili müktesebatın iç hukuka aktarılmasına ve uygulanmasına devam edilmesi, - Çevresel gereksinimlerin diğer sektörel politikalara entegre edilmesinin takibidir.

Kaynak: Bilgiler 2001, 2003, 2006 ve 2008 yılı Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi'nden alınarak yazar tarafından derlenmiştir.

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla gelişen teknoloji ve buna bağlı olarak artan sanayileşme, 1960'lı yıllarda ciddi çevre sorunlarına yol açmıştır. Bu dönemde çevrenin korunması gereği ile ilgili yönetsel tedbirler uygulanmakta fakat çevresel bilinçlenme gelişmemiştir. Çevre olgusu, tarihsel süreç içerisinde değerlendirildiğinde 1970'li yıllarda küresel bir boyut kazanmıştır. 1980 ve 1990'lı yıllarda çevre ve doğal kaynakların korunmasına ilişkin Avrupa Birliği (AB) politikaları çevre olgusuna uluslararası bir boyut kazandırmıştır.

Çevre sorununun küresel bir sorun olması, birliğin çevre konusunda ortak bir politika geliştirmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca, üye ülkelerde uygulanan farklı çevre politikalarının ürün maliyetlerine ve kalite standartlarına yansımaları, üye ülkelerin çevre kirliliğini önlemede yapmış olduğu yatırımların maliyetlere farklı yansımalarının rekabeti ve malların serbest dolaşımını olumsuz etkilemesi ve ekonomik, sosyal ve siyasi anlamda serbest rekabet ve dolaşımın sağlanabilmesi için ortak bir çevre politikası oluşturulması gerekmektedir. Çevrenin önemini vurgulayan, çevre sorununun uluslararası düzleme taşıyan ve çevre hukukunun gelişmesine önemli katkılarda bulunan konferanslar ve yayınladıkları bildiriler incelendiğinde, hem birlik üyesi ülkeler hem de birliğe üye olacak ülkelerin müktesebatlarında çevresel sorunları önemseydiği ve artık gelecek nesillere çevresel mevzuatların uygulandığı bir gelecek bırakmak tüm ülkelerin ortak arzusudur.

KAYNAKÇA

- Altunbaş, Derya, (2004), "Uluslararası Sürdürülebilir Kalkınma Ekseninde Türkiye'deki Kurumsal Değişimlere Bir Bakış", Yönetim Bilimleri Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, ss.103-118.
- Arat, Zeynep, (2000), "1970'lerden Sonra Çevrede Kurumsal Yapının Gelişimi", (Ed.) Zeynep, BORATAV, Türkiye'de Çevre ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, Ekim, ss.166-175.
- BM (2016), "Paris Anlaşması 12 Aralık 2015", Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'nin 21. Taraflar Konferansı, (Ed.) ÖZLÜER Ö., Ilgın, Ethemcan, TURHAN ve Fevzi, ÖZLÜER, Ekoloji Kolektifi Derneği Yayını, Ankara.
- Budak, Sevim, (2000), Avrupa Birliği ve Türkiye Çevre Politikası, Büke Yayınları, İstanbul.
- Büyükbektaş, Fatma ve Kamil, Varınca, (2008), "Entegre Atık Yönetimi Kavramı ve AB Uyum Sürecinde Atık Çerçeve Yönetmeliği", Üniversite Öğrencileri III. Çevre Sorunları Sempozyumu (ÇESKO 2008) Kongre Kitabı, Fatih Üniversitesi, 15-16 Mayıs 2008, İstanbul, ss.351-356.
- Candan, Armağan, (2003), Avrupa Birliği'nin Çevre Politikası, İktisadi Kalkınma Vakfı, 15 Soruda 15 AB Politikası Serisi, No:6, İstanbul.
- Çevre Bakanlığı, (2000), Ulusal Gündem 21, Ankara, Çevre Bakanlığı Çevre Eğitimi ve Yayın Dairesi Başkanlığı Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (1972), Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977, Ankara, Başbakanlık Basımevi.

- Devlet Planlama Teşkilatı, (1979), Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1979-1983, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (1984), Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (1989), Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı (1994), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (1996), Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1996-2000, Ankara, Başbakanlık Basımevi.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (1998), Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı, Ankara, DPT Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (1998), Türkiye Ulusal Çevre Stratejisi ve Eylem Planı EK 6, Ankara, DPT Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (2000), Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005, Ankara, DPT Yayını.
- Devlet Planlama Teşkilatı, (2006), Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013, Ankara, DPT Yayını.
- Emrealp, Sadun, (2005), Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler Elkitabı, IULA-EMME (UCLG-MEWA) Yayını, Şubat, İstanbul.
- Erim, Refet, (2000), "Çevreyle İlgili Hukuksal Düzenlemeler", (Ed.), Zeynep, BORATAV, Türkiye'de Çevrenin ve Çevreyle Korumanın Tarihi Sempozyumu, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, Ekim, ss.177-193.
- Kalkınma Bakanlığı, (2013), Onuncu Kalkınma Planı 2014.-2018, Ankara, Kalkınma Bakanlığı Yayını.
- Karakaya, Etem ve Emrah, Sofuoğlu, (2015), "İklim Değişikliği Müzakerelerine Bir Bakış: 2015 Paris İklim Zirvesi", International Symposium on Eurasia Energy Issues 28-30 May 2015, İzmir.
- Kaya, Yasemin, (2011), "Çok Tarafli Çevre Anlaşmalarına Uyum Sorunu ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:16, Sayı:2, ss.439-462.
- Keleş, Ruşen ve Can, Hamamcı, (2002), Çevrebilim, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kılıç, Selim, (2001), "Uluslararası Çevre Hukukunun Gelişimi Üzerine Bir İnceleme", Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt:2, Sayı:2.
- Öztürk, İzzet, Aslı, Özabalı ve B.Hande, Tezer, (2010), "Entegre Katı Atık Yönetimi", (Ed.), ÖZTÜRK, İzzet, Katı Atık Yönetimi ve AB Uyumlu Uygulamaları, , İstaç, İstanbul.
- Resmi Gazete, (2003), Çevresel Etki Değerlendirmesi Yönetmeliği, 16.12.2003, Sayı: 25318.
- Resmi Gazete, (2005a), Tehlikeli Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, 14.03.2005, Sayı:

- 25775.
- Resmi Gazete, (2005b), Katı Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, 05.04.2005, Sayı: 25777.
- Resmi Gazete, (2005c), Tıbbi Atıkların Kontrolü Yönetmeliği, 25.07.2005, Sayı: 25883.
- Resmi Gazete, (2008), Atık Yönetimi Genel Esaslarına İlişkin Yönetmelik, 05.07.2008, Sayı:26927.
- Sayıştay, (2007), Türkiye’de Atık Yönetimi, Ankara.
- Şen, Ersan, (1994), “Çevrenin Korunmasında Uluslararası Örgütlenme”, İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı.9, İstanbul, ss.67-75.
- Talu, Nuran, (2001), “Avrupa Birliği Çevre Politikası”, (Eds.) Ayhan, KAYA, Senem, A.DÜZGİT, Yaprak, GÜRSOY ve Özge, O.BEŞGÜL, Avrupa Birliği’ne Giriş Tarih, Kurumlar ve Politikalar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul. ss.195-212.
- Tekeli, İlhan, (2002), Türkiye İçin Sürdürülebilir Kalkınma Öncelikleri: Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi İçin TÜBA’nın Görüşü, Türkiye Bilimler Akademisi Yayını, Ankara.
- Türk Sanayici Ve İş Adamları Derneği, (2002), Avrupa Birliği Çevre Mevzuatına Uyum Süreci, İstanbul, Yayın No: Tüsiad-T/2002-9/531.
- Un, (1972), Report Of The United Nations Conference On The Human Environment, Stockholm, Sweden, 5-16 June.
- Un, (1992), Rio Declaration on Environment and Development, Rio de Janeiro, Brazil. 3-14 June.
- World Commission On Environment And Development, (1987), Tokyo Declaration, Tokyo, Japan, 27 February.
- Yaşamış, D. Firuz, (2000), “Türkiye’nin Avrupa Birliği ile Çevresel Bütünleşmesi”, Yeni Türkiye, Sayı:36, Ankara.
- Yıldırım, Uğur ve Şerif, ÖNER, (2003), “Sürdürülebilir Kalkınma Yaklaşımının Türkiye’ye Yansımaları: GAP’ta Sürdürülebilir Kalkınma ve Yerel Gündem 21”, Çağdaş Yerel Yönetimler, Cilt:12 Sayı:4, Ankara, ss.6-27.
- Yıldırım, Uğur ve Sevim, BUDAK, (2005), “Son Gelişmeler Işığında Avrupa Birliği Çevre Politikasında Değişimler ve Türkiye’nin Politik Yaklaşımı”, Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi, Cilt:13, Sayı:12, ss.177-215.
- Yıldırım, Uğur ve Sevim, Budak, (2010), “AB Tam Üyelik Sürecinde Türkiye’nin Çevre Politikasındaki Değişimler”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:7, Sayı:13, ss.173-191.
- Duru, Bülent, (2007), “Avrupa Birliği Çevre Politikası”, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, <http://kentcevre.politics.ankara.edu.tr/duruabcevre.pdf>, (21.01. 2016).
- European Commission, (2015), “Living Well, Within the Limits of Our Planet”, 7th EAP -The New General Union Environment Action Programme to 2020, <http://ec.europa.eu/environment/pubs/pdf/factsheets/7eap/en.pdf>,

(27.01.2016).

- Neyim, Cezmi, (2009), "Türkiye'de Evsel Nitelikli Atıklar", https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/csk/EK-4.pdf, (03.10.2015).
- Turan, Abdulmenaf ve Mahmut, Güler, (2013), "Türkiye'de Sürdürülebilir Çevre Politikaları: İklim Değişikliği Örneği", International Conference on Eurasian Economies 17-18 September 2013, St. Petersburg Russia. <http://avekon.org/papers/603.pdf>, (03.05.2015).
- Türkiye İlerleme Raporu, (2008), Brüksel, ss:78-80, http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2008.pdf, (10.01.2016).
- Türkiye İlerleme Raporu, (2013), Brüksel, ss:71-73, http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/2013_ilerleme_raporu_tr.pdf, (10.01.2016).
- Türkiye İlerleme Raporu, (2014), Brüksel, ss:68-70, http://www.ab.gov.tr/files/ilerlemeRaporlariTR/2014_ilerleme_raporu_tr.pdf, (10.01.2016).
- Türkiye İlerleme Raporu, (2015), Brüksel, ss: 81-83, http://www.ab.gov.tr/files/000files/2015/11/2015_turkiye_raporu.pdf, (10.01.2016).
- Türkiye İlerleme Raporu, 2006, Brüksel, ss:66-67, http://www.mfa.gov.tr/data/AB/Ilerleme_Raporu_8Kasim2006_TamamininCevirisi1.pdf, (10.01.2016).
- Türkiye İlerleme Raporu, 2007, Brüksel, ss:70-71, http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/turkiye_ilerleme_rap_2007.pdf, (10.01.2016).
- Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi, (2001), http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2001.pdf, (26.01.2016).
- Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi, (2003), http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2003.pdf, (26.01.2016).
- Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi, (2006), http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2006.pdf, (26.01.2016).
- Türkiye Katılım Ortaklığı Belgesi, (2008), http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/Kob/Turkiye_Kat_Ort_Belg_2007.pdf, (26.01.2016).
- Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesi Hakkında Düzenli Raporu İlerleme Raporu, 1998. ss:32, http://www.ab.gov.tr/files/AB_Iliskileri/AdaylikSureci/IlerlemeRaporlari/Turkiye_Ilerleme_Rap_1998.pdf, (10.01.2016).